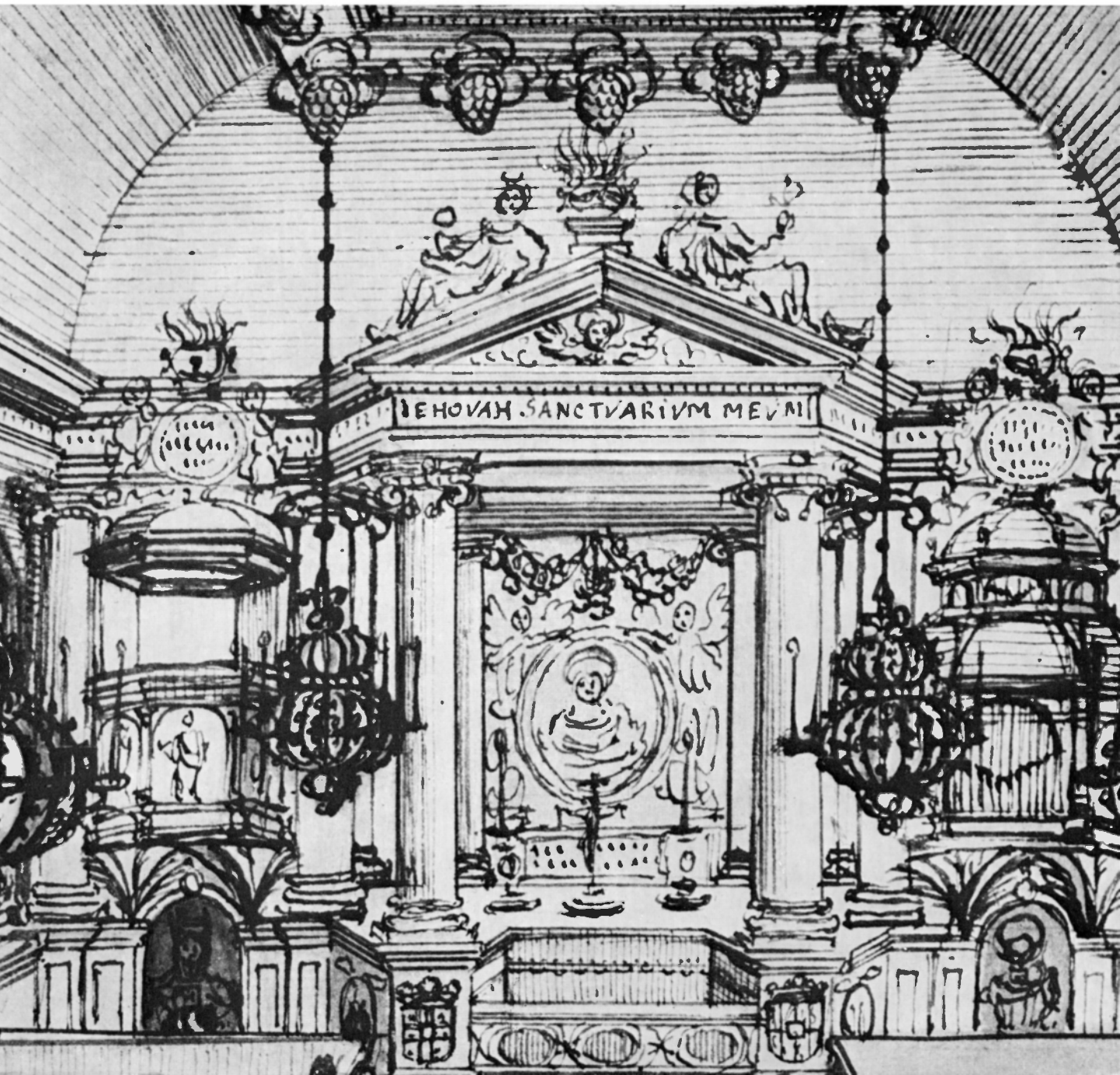

Ulriksdals slottskapell

SVERIGES KYRKOR
UPPLAND

INGRID ROSELL

Ulriksdals slottskapell

Ulriksdals slottskapell

SLOTTSKYRKOR, UPPLAND BAND XIII:1

Av INGRID ROSELL

VOLYM 167 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

PÅ UPPDRAG AV KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

UTGIVET AV ARON ANDERSSON, STEN KARLING OCH ARMIN TUULSE

Almqvist & Wiksell Stockholm 1976

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
STATENS HUMANISTISKA FORSKNINGSRÅD

FOTO SÖREN HALLGREN

GRAFISK FORMGIVNING VIDAR FORSBERG

Beskrivningen av Ulriksdals slottskapell avslutades i december 1975. Manuskriptet har granskats av Aron Andersson och Sten Karling. Arkivmaterialet har genomgått av förf, delvis i samband med hennes avhandling 1972. Översättning till engelska av bildtexter och sammanfattning har utförts av Albert Read. Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger korpartiet av det kapell, som inrättades i norra slottsflygeln 1662 under ledning av Jean De la Vallée. Teckning till Sveciaverket, omkr 1670. Detalj. Foto Nordiska museet.

På omstående sida: Karl XV:s sigill. Avgjutning efter stamp i Livrustkammaren.

ALMQVIST & WIKSELL, UPPSALA 1976

ISBN 91-7402-038-2

Förord

Med föreliggande volym om Ulriksdals slottskapellet påbörjas publiceringen av ett antal slottskyrkor i Uppland. En volym om Drottningholms slottskyrka, som kommer att ingå i samma band, är under utarbetande.

Författaren till den beskrivning och historik som här framlägges, antikvarien i Sveriges Kyrkor, fil dr Ingrid Rosell har genom sin avhandling »Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige» (1972) liksom genom andra studier i 1600-talets svenska kyrkoarkitektur visat sig äga goda förutsättningar att framgångsrikt lösa de uppgifter, bland annat en omfattande arkivforskning, som är förknippade med skildringen av slottskyrkorna. Sin förtrogenhet med det omfattande och spridda materialet och sin skicklighet att utnyttja detsamma har hon tidigare bland annat även dokumenterat i beskrivningen av Veckholms kyrka i Uppland (Sveriges Kyrkor, volym 155).

Under arbetets gång har välvillig hjälp lämnats av personalen vid Ulriksdals slotts-förvaltning. Tjänstemännen vid Slottsarkivet, Kungliga Husgerådskammaren och Slottsarkitektkontoret i Stockholms slott har visat stor beredvillighet att understödja författaren i hennes arbete.

Ur Konung Gustaf VI Adolfs fond för svensk kultur har Sveriges Kyrkor fått mottaga ett anslag å 10 000 kr såsom bidrag till tryckningskostnaderna för denna volym som ägnats ett ämne, vilket låg vår framlidne konung varmt om hjärtat. Härför framför vi ett värdsamt tack. Vår tacksamhet riktar sig också till Solna stads kulturnämnd, som bekostat färgbilden i volymen.

Stockholm i maj 1976

Aron Andersson

Sten Karling

Armin Tuulse

Innehåll

ULRIKSDALS SLOTTSKAPELL	
<i>Inledning</i>	9
KAPELL I NORRA SLOTTSFLYGELN	
<i>Källmaterial</i>	12
<i>Byggnadshistoria</i>	16
<i>Byggnadsbeskrivning</i>	17
<i>Målningar och skulptural utsmyckning</i>	18
<i>Inredning och inventarier</i>	22
<i>Ombyggnadsplaner omkring 1690</i>	32
<i>Slottskapellet i flygeln raseras</i>	34
<i>Kapellet i samtida slottskyrkobyggnadskonst</i>	35
<i>Bönekammare</i>	36
HELGA TREFALDIGHETS KAPELL	
<i>Byggnadshistoria och byggnadsbeskrivning</i>	37
<i>Inredning och inventarier</i>	39
ULRIKSDALS NUVARANDE SLOTTSKAPELL	
<i>Byggnadshistoria</i>	43
<i>Byggnadsbeskrivning</i>	48
<i>Glasmålningar (med bidrag av C G U Scheffer)</i>	52
<i>Vävda tapeter (med bidrag av C G U Scheffer)</i>	63
<i>Inredning och inventarier</i>	66
NOTER	85
KÄLLOR OCH LITTERATUR	88
FÖRKORTNINGAR	90
SUMMARY	90

ULRIKSDALS SLOTTSKAPELL

Uppland, Stockholms län, Solna församling,
Roslags kontrakt, Stockholms stift

Inledning

Ulriksdals slott vid Edsviken norr om Stockholm har fått sin nuvarande utformning under flera byggnads-etapper. Kärnan utgöres av det stenhus, som Jakob De la Gardie 1643–44 här lät uppföra på »Öfwer Ierfwa Bys ägor». Åren 1645–46 försågs huvudbyggnaden med två flyglar.¹ Genom byten med Kronan 1638 lade De la Gardie grunden till ett säteri. Efter tillfogande av ytterligare frälsehemman och ett byte 1652 bestod godset av 20 mantal.² Säteriet erhöi efter byggherren namnet Jakobsdal.³ En karta i Lantmäteriverket (LMV) visar detta äldsta Jakobsdal med underliggande hemman och torp.⁴ Sveciagravyrerna och teckningarna till dessa återger huvudbyggnaden med dess flyglar omkring 1670 (fig 2).

Från början synes det inte ha varit aktuellt att inrätta något kapell i slottet. Först på 1660-talet inreddes det äldsta kända kapellet i norra flygeln på Magnus Gabriel De la Gardies initiativ. Denne hade efter faderns död 1652 övertagit egendomen.⁵ Efter att en kortare tid ha varit i drottning Kristinas ägo återgick slottet 1654 till De la Gardie. Han planerade nu en omfattande upprustning av slottet men kallades redan följande år till uppdraget som generalguvernör och ledare av krigsmakten på andra sidan Östersjön. Ett krig hade 1654 utbrutit i Nordeuropa, i vilket Sverige kämpade under ledning av Karl X Gustaf bl a mot Polen och Danmark. Efter segern över polackerna 1656 följde tåget över Bält och ett nytt krig mot Danmark 1660. Först vid De la Gardies hemkomst samma år återupptogs byggnadsverksamheten vid såväl Jakobsdal

som flera andra av grevens egendomar. Sverige hade hävdad och förstärkt sin ställning som Östersjöområdets starkaste makt. Under en intensiv byggnadsverksamhet försågs nu den nyvordna stormakten med representativa byggnader. Då De la Gardie 1660 utnämndes till rikskansler blev en upprustning av det nära intill huvudstaden liggande slottet en viktig angelägenhet för honom. I byggnadsprogrammet ingick storartade trädgårdsanläggningar med därtill hörande byggnader.⁶ En karakteristisk detalj i De la Gardies byggnadsprogram för alla större egendomar återfinns även i planerna för Jakobsdal — nämligen inrättandet av ett slottskapell samt medel och byggnadsmaterial till en upprustning av den nära liggande sockenkyrkan, Solna kyrka.⁷

Rörande Jakobsdals slottskapell, som revs på 1770-talet, finns ett allsidigt källmaterial, som ger oss en god inblick i såväl kapellets utformning som dess byggnadshistoria och där verksamma konstnärer. Rester av kapellets inredning förvaras i Statens Historiska Museum (SHM) och på Ulriksdal. Det utrymme i norra slottsflygeln, där kapellet var inrymt, innehåller nu i första våningen kök, rökrum och kammare, i andra våningen gästrum och personalrum.

År 1669 blev en milstolpe i slottets historia. Ägare blev detta år änkedrottningen Hedvig Eleonora och slottet blev därmed kunglig bostad.⁸ Jakobsdals säteri blev en kort tid därefter Ulriksdals kungsgård. År 1684 skänkte nämligen änkedrottningen slottet i faddergåva till sin sonson prins Ulrik. Samtidigt ändrades slottets

Fig 1. Matteus. Målning från predikstolen i kapellet i norra slottsflygeln. Sannolikt av Nicolas Vallari, som utförde målningar för kapellet 1662, då arbete med predikstolen pågick. SHM inv nr 23003: 120. Foto 1975.

S Matthews. Painting on the pulpit in the chapel in the N wing of the palace. Probably by Nicolas Vallari, who executed paintings in the chapel in 1662, when work was proceeding on the pulpit.

namn till Ulriksdal. Prinsen avled emellertid ett år därefter och slottet återgick till Hedvig Eleonora, som behöll det till sin död 1715. Genom de hovfester, baletter och teaterframträdanden, som anordnades i änkedrottningens krets, blev hennes hov ett kulturellt centrum i den eljest karga karolinska tiden. Vid sina slott igångsatte hon en livlig byggnadsverksamhet. Ulriksdal genomgick under Hedvig Eleonoras tid flera förändringar. Bl a försågs slottet med två avantflyglar, parallella med huvudbyggnaden. Hedvig Eleonora förde Magnus Gabriel De la Gardies insatser för slottskapell och mecenatskap rörande kyrkor vidare. Till hennes byggnadsverksamhet hörde inrättandet av kapell vid såväl Ulriksdal, Drottningholm som Strömsholm. Ett slottskapell vid Ulriksdal, större än det tidigare kapellet, planerades i norra flygelns västra del. Planerna blev emellertid inte genomförda. Änkedrottningen lät i stället på 1690-talet uppföra ett fristående träkapell för slottets anställda söder om slottet, Helga Trefaldighets kapell. Det stora nordiska kriget 1700–1721 bidrog måhända till att ombyggnadsplanerna ej blev genomförda. Byggnadsverksamheten under denna tid fördröjdes vid flera byggnadsplatser, såsom vid Drottningholms och Strömsholms slottskyrkor, som först långt in på 1700-talet blev fullbordade.

Uppförandet av Helga Trefaldighets kapell, som revs vid det nuvarande kapellets tillkomst 1865, kan vi inte följa i byggnadsräkenskaperna för slottet de aktuella åren. Enligt senare uppgifter bekostades kapellet av drottningens egna medel. Vi får därför blott en ofullständig bild av dess utformning och fragmentariska inblickar i dess historia. Rester av inredningen förvaras i SHM och i Confidencen vid Ulriksdal (fig 28, s 34).

Med smärre avbrott har Ulriksdals slott periodvis varit bostad för de kungliga fram till Gustaf VI Adolfs död 1773. Efter Karl XI:s förmälning med Ulrika Eleonora av Danmark 1680 inreddes särskilda bostadsvåningar för den nya kungafamiljen på slottet. Om man följer trådarna framåt i tiden, skedde under dottern drottning Ulrika Eleonora d y och Fredrik I ånyo större förändringar av slottet. Drottningen visade ett varmt intresse för Ulriksdal. Hennes främsta insats för slottet var att hon gav det dess nuvarande exteriör. Hon lät även på 1720-talet bygga om den norra borggårdsflygelns västra parti men lät kapellet i dess östra del stå orört. Under Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, liksom senare under Gustaf III skedde nyinredningar i slottets inre. Förändringarna under Gustaf III, då slottet var skådeplats för lysande fester, innebar att kapellet i norra flygelns raserades 1774.

Åren 1822–49 användes slottet som invalidinrättning och krävde därefter en omfattande upprustning. Karl XV och drottning Lovisa, som tillträdde Ulriksdal på 1850-talet, deltog personligen i nyinredningen av slottsgemaken. Till deras insatser hörde även uppförandet av Ulriksdals nuvarande slottskapell 1865 på samma plats som Helga Trefaldighets kapell, som då tjänat ut. Vi kan i bevarade räkenskaper i enskildheter följa hur denna byggnad uppfördes. Under dåvarande kronprins Gustaf Adolfs tid genomfördes på 1920-talet en restaurering av slottet. Beträffande dess framtida användning efter hans död har nu (1976) beslutats, att två forskningsinstitutioner skall inrymmas i slottet. En del av byggnaden har dessutom avdelats som museum.

Slottskapellens funktioner

Då Magnus Gabriel De la Gardie 1660 utnämndes till rikskansler, omvandlade han Jakobsdals slott till en representationsbostad, där han kunde taga emot sina gäster och i lustträdgården med därtill hörande byggnader ordna lysande fester. Även kapellet fick sin utformning med tanke på representation. Dess eleganta utformning av högt stående arkitekt och konstnärer talar för att syftet med kapellet var ett annat än att blott tjäna den grevliga familjen och slottets fasta arbetsstab. Ett helt annat ändamål — att samla gårdens folk till uppbyggelse och andakt — hade exempelvis gårdskapellen vid Ekholmen och Höjentorp med sin mustiga dekor och målade uppbyggliga texter.

Ett privilegium som kungafamiljen och adeln hade var att hålla hovpredikant eller gårdspredikant. Denne var ledare för husandakten men också ofta informator, bokhållare m m. Magnus Gabriel De la Gardie hade sålunda gårdspredikant på Läckö, Jonas Rudberus, som även var en skicklig orgelbyggare.

Till De la Gardies hovpersonal, som var förlagd i Stora Huset i Stockholm, hörde även en hovpredikant, som utnyttjades vid Jakobsdal. År 1660 upptas sålunda i slottets räkenskaper hovpredikanten Magister Laurentius.⁹ Om man studerar kapellets äldsta inv 1689,¹⁰ framgår att det inte utnyttjades för enskilda angelägenheter som dop och bröllop. Dopfunt och brudkrona saknas sålunda, däremot förekommer nattvardskärl. Slottets anställda — fogden, byggmästaren, smeden osv — hörde i kyrkligt avseende till Solna kyrka, där de vigdes, döpte sina barn och begravde sina döda.

Slottskapellens särställning som kungligt kapell betonades under Hedvig Eleonoras tid, då ett särskilt kapell, Helga Trefaldighets kapell, uppfördes för slottets anställda. Till detta kapells funktioner hörde bl a dop, då dopskål upptages i 1802 års inv.¹¹ Under

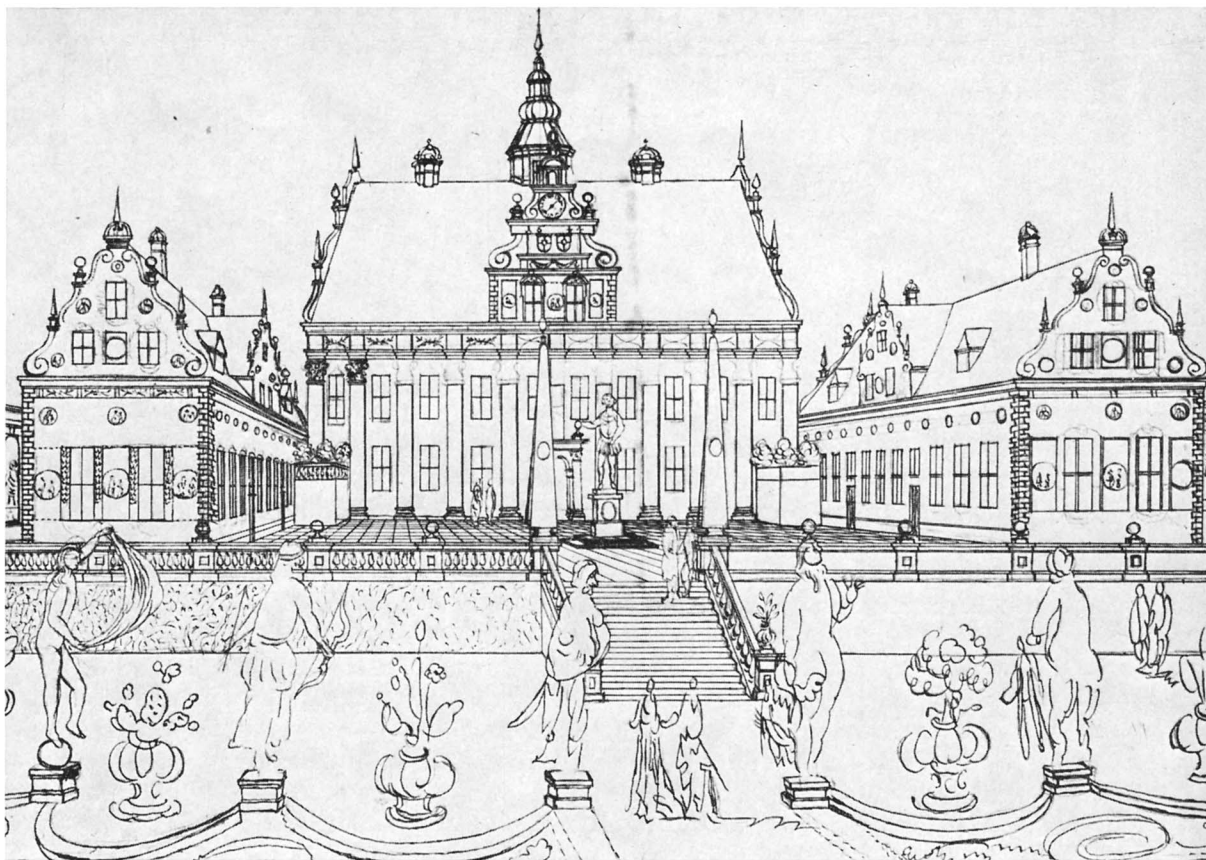

Fig 2. Jakobsdal. Teckning till Sveciaverket, detalj. KB. Foto Nordiska museet.

Jakobsdal. Drawing for the Svecia work, detail.

Hedvig Eleonoras tid synes en särskild predikant ha varit knuten till slottet. Hon lät sålunda 1676 uppföra en bostad för prästen söder om kapellet. År 1676 upptar räkenskaperna fyra murmästare, som arbetar på korsvirkeshuset, som uppfördes åt prästen.¹² På själva slottet var dessutom rum avdelade för prästerskapet. Inv 1689 upptar sålunda »Prästesahlen» och »Andra Prästecammaren». Som predikant nämns 1677 Sveno Johannis och 1692 Benedictus Perelius.¹³

Det nuvarande Ulriksdals kapell hade redan från början andra funktioner än att samla gårdens folk till predikan och andakt. Karl XV lät den 30–31 maj 1868 i kapellet konfirmera sitt enda barn, prinsessan Lovisa.¹⁴

Kapellet har nu upplåtits till församlingskyrka i

Solna–Råsunda församling. Församlingen, till vilken Ulriksdal hör, bär det gamla sockennamnet Solna och omfattar norra delen av Solna kommun. Kapellet utnyttjas nu flitigt till vigslar, dop och konfirmation. Antalet vigslar uppgick 1974 till 113, dop till 38 samt högmässor till 30. Högmässa äger vanligen rum i kapellet varannan söndag. I kapellet hålles vid jultiden varje år musikgudstjänst av Solna musikskola.

Solna församlings kyrkoherde har sedan länge varit förordnad som slotts predikant vid Ulriksdals slottskapell. Dessutom tjänstgör distriktsprästen i Bergshamra vid kapellet. Efter universitetets förläggande till Frescati har studentprästen ofta förrättat högmässa i kapellet.

KAPELL I NORRA SLOTTSFlyGELN

Källmaterial

Kapellet i slottets norra flygel har som nämnts raserats. Lyckligtvis kan vi ändå vinna kunskap om kyrkorummets genom bevarade föremål och ett rikhaltigt arkivmaterial. Det material, på vilket den följande framställningen bygger, skall här först presenteras och dess karaktär och användbarhet granskas.¹⁵

Avsnittet bygger på tre källgrupper: 1. uppmätningar och avbildningar, 2. bevarade inredningsdetaljer och föremål, 3. skriftliga arkivalier rörande kapellet.

1. Kapellet återges på fyra planer i Överintendents-ämbetets arkiv (ÖIÄ): två planer av hela slottets bottenvåning samt två planer av norra flygelns bottenvåning.¹⁶ Planerna uppvisar olikheter framför allt beträffande utformningen av slottets övriga lokaliteter. Kapellet har i stort sett samma utformning på planerna. På de båda planerna av bottenvåningen har ett rum öster om kapellet tillfogats (fig 5). I samband med denna tillbyggnad har utrymmet bakom altaret förändrats och dess fönster igensatts. De båda planerna av norra flygelns är sålunda tidigare än planerna av hela bottenvåningen. De båda planerna av norra flygelns visar skiljaktiga drag vad utformningen av förrummet väster om kapellet beträffar. På den ena av planerna, fig 6b, är förrummet ombyggt till ett trapphus. Den andra planen, fig 4, där blott en enkel trappa för till kapellet, synes sålunda vara den äldsta av ovannämnda fyra planer. Till de äldre planerna hör även ett förslag till tillbyggnad av norra flygelns av Tessin d y (fig 21). Kapellet är här skisserat med samma placering av trappan som å fig 4. Tessin d y:s förslag var som nedan redovisas utfört 1709 (kap Ombyggnadsplaner omkring 1690, not 88). Detta årtal anger sålunda en främre dateringsgräns för planen, fig 4.

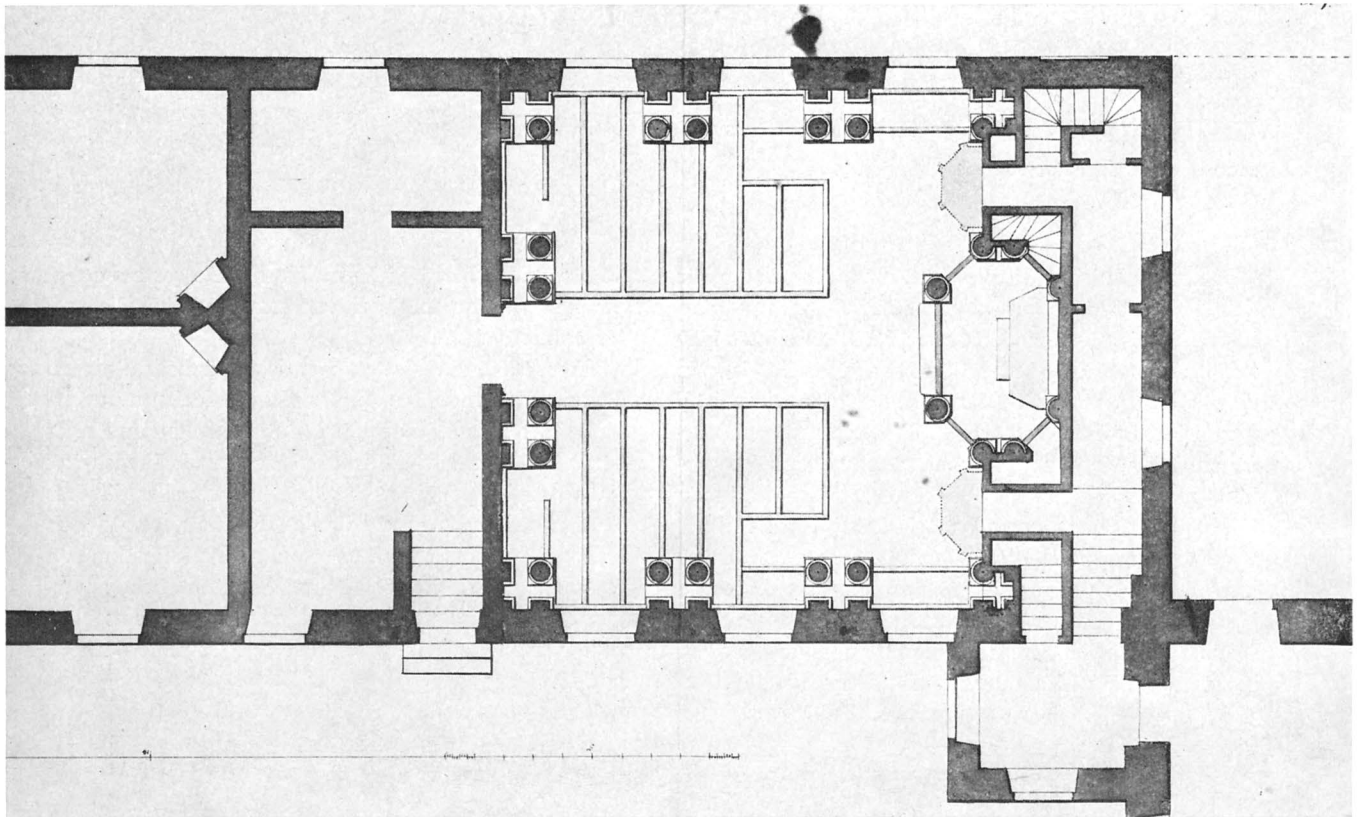
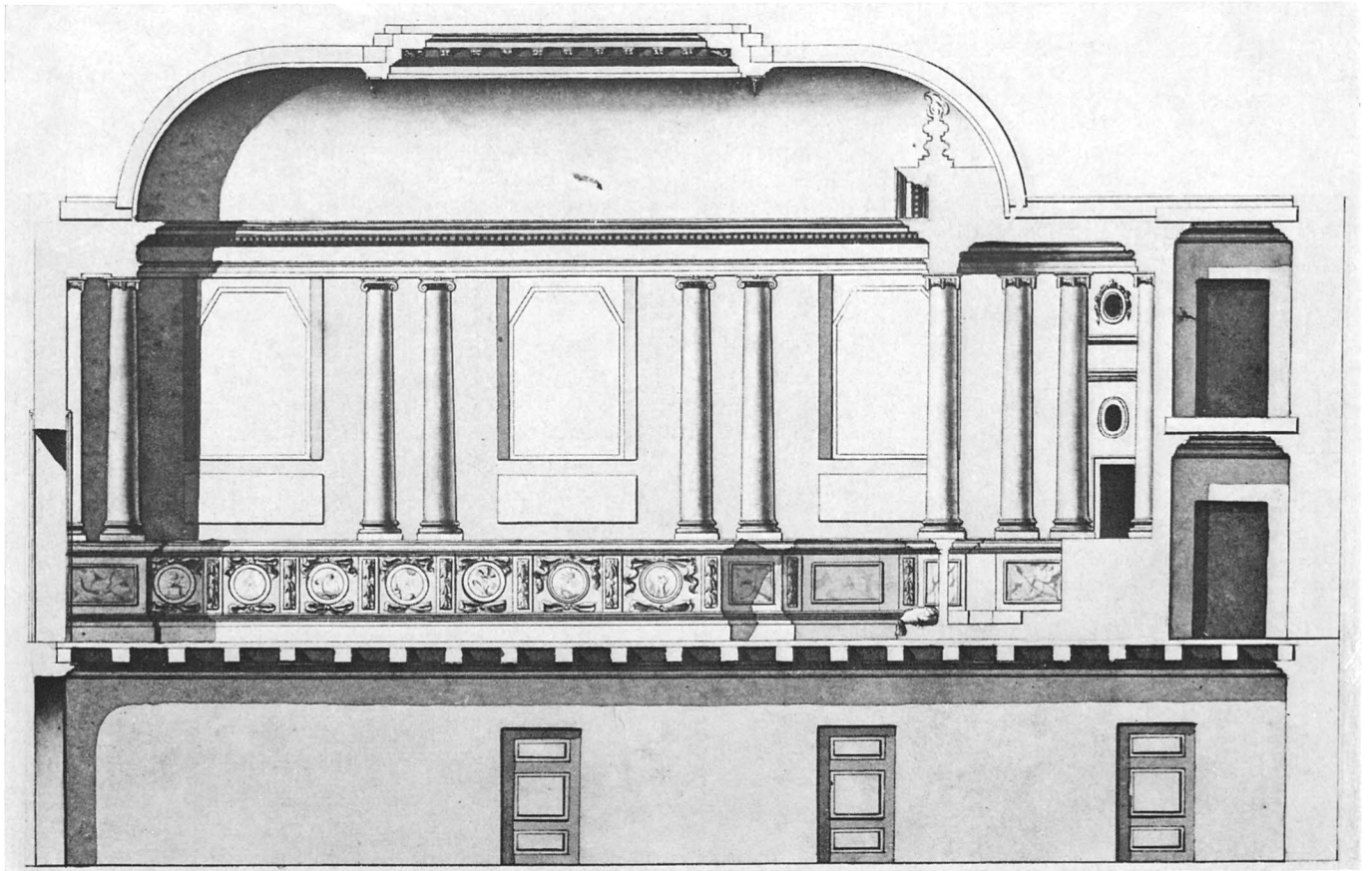
Till uppmätningarna hör två längdsektioner, en av hela norra flygelns, inklusive kapellet.¹⁷ Denna återger flygelns uppförd i två våningar samt en halvåning under takfallet i enlighet med Tessin d ä:s ombyggnadsplaner på 1670-talet (fig 6a, not 37). En längdsektion återger kapellet separat (fig 3).

Uppmätningarna ger den korrektaste informationen om kapellets utseende, dess mått och belägenhet i förhållande till slottets andra lokaliteter. Ännu en serie dokument belyser kapellets vidare utformning. Fyra förarbeten till ej utförda gravyrer för Sveciaverket — två planritningar, en perspektivkonstruktion, en sektionssritning (fig 7) — förvaras bland teckningarna till Sveciaverket i KB. En tuschlavyr av kapellets interiör mot öster, krönt av M G De la Gardies och hans hustrus Maria Euphrosyne vapen, ingår i Palm-skiöldska samlingen i UUB (fig 8).¹⁸ Teckningarna till Sveciaverket har i flera fall visat sig ha mindre tillförlitlighet, då de återger det planerade utseendet av byggnaderna, vilket inte alltid genomfördes i praktiken. Sveciateckningarna måste sålunda kollationeras mot uppmätningar och arkivmaterial för att pröva deras användbarhet som källmaterial för kapellets beskrivning. Kapellet var fullbordat vid teckningarnas tillkomst. Såväl enligt uppmätningar som arkivmaterial synes teckningarna ge en tillförlitlig bild av kapellet.

2. Även ett antal bevarade fragment av kapellets inredning och inventarier låter sig i flertalet fall passas i ovannämnda teckningar för Sveciaverket. Ett antal föremål från Ulriksdals slottskapell deponerades eller skänktes 1890 och 1909 till Nordiska museet. År 1943 överfördes dessa föremål till SHM. Ännu ett antal fragment från kapellet förvaras på Confidencens vind.

Fig 3–4. Längdsektion och plan av kapellet i norra slottsflygelns, inrättat 1662, rivet 1774. ÖIÄ:s arkiv. RA.

Longitudinal section and plan of the chapel in the N wing of the palace, established in 1662, demolished in 1774.

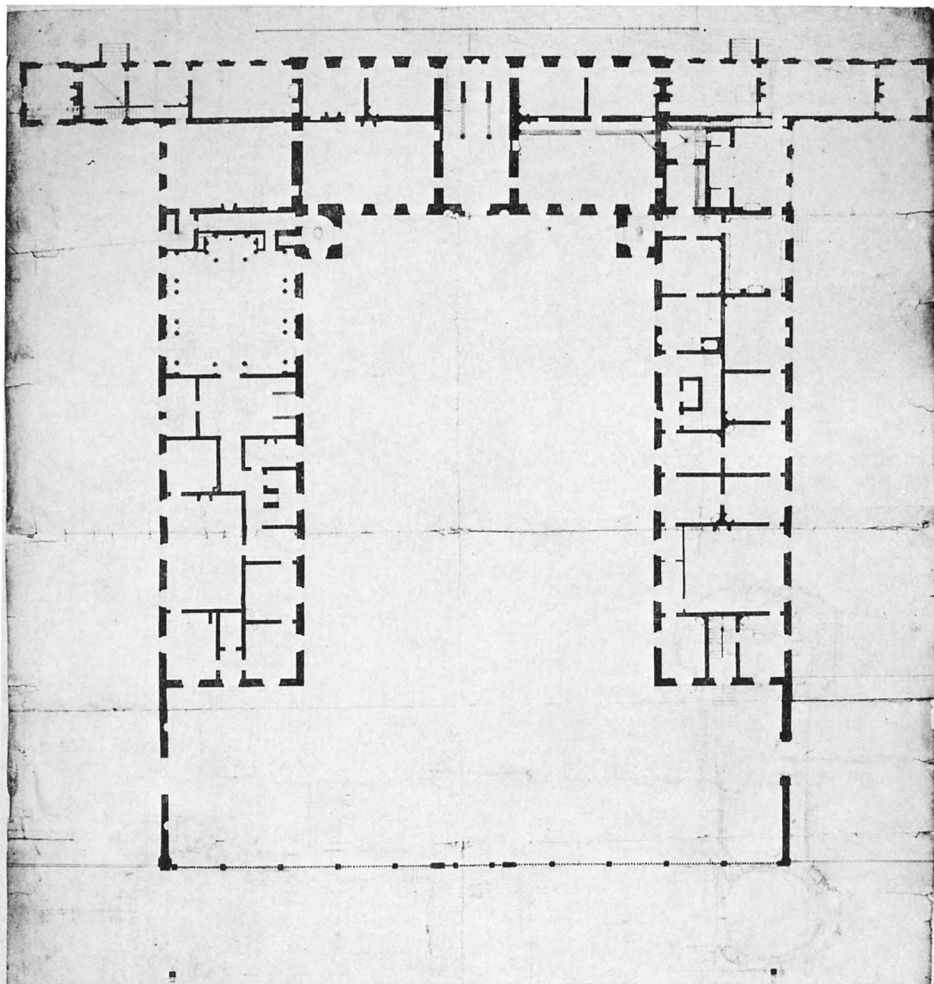

Fig 5. Plan av Ulriksdals slott. Av C Hårleman? ÖIA:s arkiv. RA.

Plan of Ulriksdal Palace. By C Hårleman?

3. De skriftliga arkivalierna rörande kapellet berör dels dess inrättande på Magnus Gabriel De la Gardies initiativ, dels förhållandena efter 1669, då slottet blev kunglig bostad. I De la Gardies konceptsamling i De la Gardieska samlingen i Riksarkivet förvaras brev och memorial, som berör kapellet. Det praktiska genomförandet av flera uppgifter beträffande kapellet omhänderhades av De la Gardies sekreterare Erik Månsson Hasselgren. I Hasselgrens brev till De la Gardie finner vi ett viktigt arkivmaterial. De visar, att De la Gardies instruktioner verkligen har nått fram. Räkenskaperna i Jakobsdals godshandlingar samt Hasselgrens räkenskaper de aktuella åren ger oss exakta upplysningar och bekräftelse på vad som genomförts som en följd av

korrespondensen i bygnadsfrågorna. De ger oss också namnen på dem som varit verksamma vid kapellets utformning.

Efter 1669, då slottet övergick i änkedrottningen Hedvig Eleonoras ägo, finner vi huvuddelen av arkivmaterial rörande kapellet i Slottsarkivets handlingar rörande Ulriksdal. I Ulriksdals bygnadsräkenskaper finns spridda uppgifter om arbeten i kapellet till dess slutliga raserande på 1770-talet. Inventarier från och med 1689 ger oss uppgifter om kapellets inredning och föremål. Ritningar i Nationalmuseum och silverföremål i Kungl Silverkammaren i Stockholms slott tillhör även det viktigare materialet rörande nämnda period.

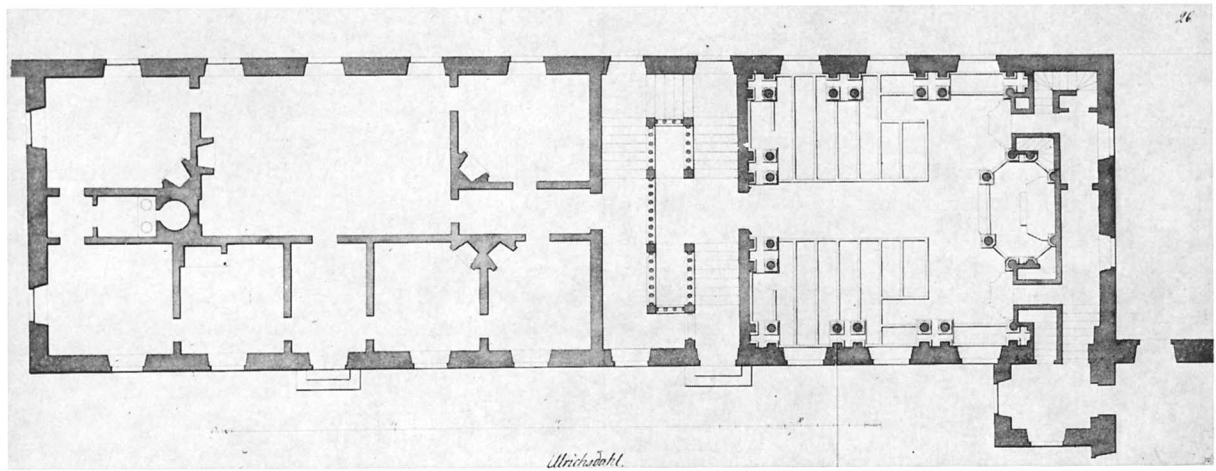
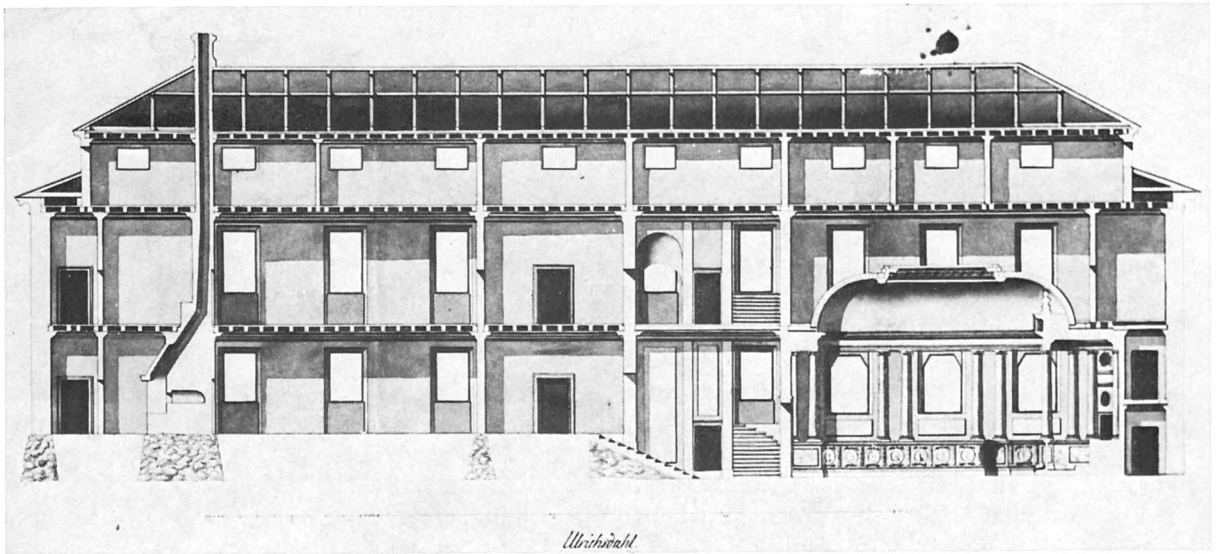

Fig 6a-b. Längdsektion och plan av norra slottsflygeln, inklusive kapellet. ÖIÄ:s arkiv. RA.
Longitudinal section and plan of the N wing of the palace, including the chapel.

Byggnadshistoria

Som nämnts inrättades slottskapellet i början av 1660-talet i Jakobsdals norra flygelbyggnad, uppförd 1645–46. Som första punkt i ett memorial 1662 om byggnadsverksamheten vid Jakobsdal upptog De la Gardie: Kyrkan.¹⁹ Våren 1662 ägnades åt koncentrerat arbete med kapellet, som redan den 30 juli kunde invigas.²⁰

De la Gardie hade, då han återupptog byggnadsverksamheten vid Jakobsdal 1660, samlat sin bästa arbetskraft till denna byggnadsplats. Som arkitekt anlätade han Jean De la Vallée.²¹

Inredandet av Jakobsdalskapellet skedde under denne arkitekts direkta ledning. De la Gardie betonade i brev och memorial, att De la Vallées instruktioner måste följas. De la Gardies sekreterare Erik Månsson Hasselgren fick pådriva den ofta senfärdige De la Vallée och medfölja honom till Jakobsdal. Genom Hasselgrens fasta uppehållsort i huvudstaden var han nära till hands för denna uppgift. Konduktören Olof Falck, som hade uppsyn över grevens byggnadsväsende, ombads även att leda arbetsmoment vid kapellets tillkomst.

Själva byggnadsarbetet med inrättandet av kapellet i flygelbyggnaden måste dock ha skett under en byggmästares ledning. Bland byggnadsfolket vid Jakobsdal åren omkring kapellets tillkomst möter vi i handlingarna såväl Louis Gillis, Matthias Holl som Frantz Stimer, alla kända som byggmästare. Den gamle byggmästaren Louis Gillis, vilken redan på 1640-talet deltog vid stenhusets uppförande är ännu på 1660-talet verksam vid Jakobsdal.²² Matthias Holl beordrades våren 1661 att lämna sitt arbete vid Höjentorp i Västergötland och fick därefter sin fasta bostad vid Jakobsdal.²³ Holl, som eljest var väl förtrogen med byggnadskonst, anlätades emellertid för vattenkonsten vid Jakobsdal. Mera tänkbar som byggmästare till slottskapellet är Frantz Stimer, som 1660 kallades direkt från sitt arbete med Läckö slottskyrka.²⁴ Byggnadsarbetet vid Läckö slottskyrka bedrevs från och med 1658 med större intensitet och var i full gång hösten 1659.²⁵ Då Läckö slottskyrka fullbordades åren 1665–67,²⁶ visar dess fortsatta utformning tydligt inflytande från kapellarbetet vid Jakobsdal. Fönstren erhöll sålunda samma tresidiga avslutning upptill, som vid Jakobsdals slottskapell. Detta blev för övrigt förebildligt för flera av Stimers följande kyrkobyggen såsom Otterstads kyrka invid Läckö och Ekholmens kapell i Veckholms socken i Uppland.²⁷ Även andra detaljer vid Läckö slottskyrka

har anknytning till Jakobsdal, såsom uppställningen av altare, predikstol och orgel i korpartiet. Vidare kan nämnas att den man som svarade för Jakobsdalskapellets inredning, Hans Georg Rausch, anlätades såväl för altaruppsatsen och predikstolen i Läckö slottskyrka som altaruppsatsen i Otterstads kyrka.²⁸

Källmaterialet om själva byggnadsarbetet med kapellet är ofullständigt och ger oss ingen säker kunskap om vilken som ledde byggnadsarbetet på platsen. Inredningsarbetet kan emellertid följas i ett rikt arkivmaterial. Den ovannämnde snickaren och bildhuggaren Hans Georg Rausch svarade för åtskilligt inredningsarbete i kapellet under De la Vallées ledning. Rausch var först och främst skicklig hantverkare och snickare som kunde arbeta efter ritning och icke skapande konstnär. Arkitekten följde själv upp arbetet på platsen. Den 22 januari 1662 rapporterade sålunda sekreteraren Hasselgren, att De la Vallée hade medföljt honom till Jakobsdal och förordnat vad som skulle göras både i kyrkan och eljest, till dess han kom dit nästa gång.²⁹ Den 29 i samma månad meddelade Hasselgren, att De la Vallée gärna medföljde honom till Jakobsdal för att undervisa såväl Mäster Hans (Rausch) som bildhuggaren Mäster Henrik (Lichtenberg) i det de önskade, såvida inte riksskattmästaren (Gustaf Bonde) tog De la Vallée med sig till Hässelby.³⁰

I februari 1662 var Rausch med sitt folk i full gång med arbetet i kapellet.³¹ Man arbetade med kyrkdörrarna och altaret, vilket planerades vara färdigt omkring månadens mitt. Golvet under bänkarna var inlagt men stengolvet i gången mellan bänkarna skulle man på De la Vallées inrådan vänta med, tills det andra arbetet var färdigt. I mars månad 1662 började emellertid Hasselgren klaga över svårigheter att förmå De la Vallée att resa ut till Jakobsdal bl a för att undervisa Rausch.³² Som vid flera andra av De la Gardies byggnadsföretag vållade arkitektens dröjsmål med ritningar och arbetsledning åtskilligt besvär. I februari klagade greven över att man ännu ej hunnit så långt att stengolvet i kapellet var inlagt.³³ Konduktör Olof Falck ombads tillse, att denna arbetsdetalj blev utförd. Vidare väntade man på De la Vallées dessein till »trappan i huset», vilket inte kunde användas förrän trappan blev färdig.³⁴ Uppdraget gällde av allt att döma trapphuset i huvudbyggnaden.

Den 13 mars 1662 hade man hunnit så långt, att stengolvet var inlagt och större delen av inredningen

fullbordad.³⁵ Då kapellet invigdes den 30 juli 1662, återstod flera inredningsdetaljer och ej heller målningsutsmynningen var fullbordad. Ännu i augusti innehåller memorial påminnelser om målningsarbetet i

kapellet.³⁶ Som framgår av kapitlet Byggnadsbeskrivning redovisar räkenskaperna arbeten med kapellets inredning ända till årets slut.

Byggnadsbeskrivning

Plan och mått

Kapellet, som upptog norra flygelns östra tredjedel, bestod av ett närmast kvadratisk kapellrum med sidan 23×23 alnar ($13,8 \times 13,8$ m), ett smalt utrymme bakom altaret i öster, på de äldre planerna uppdelat i två avdelningar, sannolikt sakristia och musikrum samt en förstuga till kapellrummet i väster (fig 4). Kapellet var 13 alnar (7,8 m) högt och synes ha upptagit den ursprungligen envåninga flygelns hela höjd (fig 2). För att kapellet skulle få tillräcklig höjd hade dessutom en del av källarvåningen utnyttjats. På sektionen av flygeln har ännu en våning samt en våning under takfallet tillfogats i enlighet med ett ombyggnadsförslag av Nikodemus Tessin d ä på 1670-talet (fig 6 a).³⁷ På denna sektion ligger kapellets golv i nivå med källargolvet. Kapellet sträcker sig upp till andra våningens halva höjd.

Fönster

I slottets yttre arkitektur accentuerades kapellet genom fönstrens placering och utformning. Kapellet omfattade den norra flygelns tre östligaste fönsteraxlar (fig 6 a). På grund av att kapellet låg på en lägre nivå än bottenvåningen, satt dess fönster lägre än flygelns övriga fönster. De var vidare bredare än dessa samt till skillnad från flygelns övriga rakavslutade fönster tresidigt avslutade upptill. Som ovan nämnts upprepades samma tresidiga fönsteravslutning i Läckö slottskyrka och Ekholmens kapell. På interiörteckningen skisseras runda glas i fönsteröppningarna (fig 8). Motsvarande blyinfattade glas i det nuvarande kapellets korfönster samt östligaste fönster i sydskeppet kan tänkas härröra från kapellet i slottsflygeln. 12 st glas av samma typ och mått (diameter 10 cm) har vidare påträffats på vinden till Confidencen. Fönstersmygarna i kapellet var enligt interiörteckningen dekorerade med ornamentala målningar (se nedan Målningar).

Utrymmet bakom altaret hade enligt de båda planerna av norra flygeln två fönster, förstugan ett fönster i sydmuren samt ett i nordmuren (fig 4). På de båda

planerna av hela bottenvåningen, har dessa igensatts, i samband med att ett rum tillbyggdes öster om kapellet (fig 5).

Ingångar

Kapellrummet låg som nämnts ett stycke nedanför bottenvåningens nivå (fig 6 a). Både från huvudbyggnaden och från kapellets huvudingång i väster måste man via trappor stiga ned i kapellet. Med huvudbyggnaden stod kapellet i förbindelse genom en trappa från utrymmet bakom altaret upp till slottets norra hörntorn. På den äldre av planerna av norra flygeln leder en trappa ned till kapellets huvudingång i väster från en portöppning i förstugans sydmur (fig 4). Även från borggården kunde sålunda kyrkobesökarna stiga ned i kapellet. På den yngre av planerna av norra flygeln är i den tidigare förstugan inrymt ett trapphus, genom vilket kapellet stod i förbindelse med flygelns övriga lokaliteter samt med utgången till borggården. Via ingångar i kormuren under orgeln och predikstolen kunde besökarna från slottet nå kapellet. På planerna av slottets bottenvåning kan vissa förändringar iaktas (fig 5). Ingången nedanför predikstolen är sålunda förbyggd av en trappa. Här är vidare ingången från borggården flyttad till mitten av kapellförstugans sydmur; den var tidigare förskjuten åt öster.

I februari 1662 arbetade Hans Georg Rausch och hans folk med kyrkdörrarna.³⁸ På dörrarna nedanför orgeln och predikstolen skisseras å interiörteckningen figurala målningar.

Interiör

Kapellrummet täcktes av ett spegelvalv, i vilket en plafondmålning var infattad (fig 7–8). Takspegeln omgavs av ett listverk samt en ram av druvklasar. På Confidencens vind har påträffats fyra druvklasar, snidade i trä samt med spår av förgyllning. Tre av dessa är av olika utformning än den fjärde. De är elegantare utformade än den sistnämnda klasen med dess mera grovt snidade och större druvor (mått 1–3:

höjd 30, diameter 15 cm. — 4: höjd 30, diameter 20 cm (fig 10). Druvklasarna kan tänkas härröra antingen från takets listverk eller från den snidade girland med frukter, som hängde ovanför altaruppsatsens mittparti.

Väggarna var indelade av parvis ordnade pilastrar och där framförstående kolonner av dorisk ordning. Pilastrarna och kolonnerna stod på socklar ca 75 cm över golvet. I vart och ett av rummets hörn var anordnade tre pilastrar och en ensamstående kolonn. Två kapital av snidat och förgyllt trä tillhör det material, som påträffats på Confidencens vind och synes härröra från väggarnas eller altaruppbyggnadens motsvarande kolonner (mått: 50 × 36,5 cm; fig 9). En panel av trä med rektangulära marmorerade speglar, omgivna av till synes snidade ornament, löpte i höjd med kolonnernas socklar runt väggarna i kapellrummet. Nedanför fönstren var väggarna indelade av rektangulära speglar. Angående övrig utsmyckning synes å längdsektionen två ovala medaljonger ovanför dörren till predikstolen, den övre med festoner. Väggarna kröntes av ett listverk, under vilket löpte en inskrift. Den snidade dekoren i kapellet utfördes av träsnidaren Hans Georg Rausch, som svarade för inredningsarbetet under De la Vallées ledning (se nedan). En bevarad kartusch av marmor synes ha smyckat kapellet på Hedvig Eleonoras tid.

Kartuschen bär Hedvig Eleonoras namnchiffer i plattrelief: HERS = Hedvig Eleonora Regina Sveciae. Ramverk i hög relief bestående av två lagerkvistar och broskverksvoluter; överst kunglig krona. Höjd 75, bredd 46,5 cm. Kartuschen deponerades 1890 i Nordiska muséet och överfördes 1943 till SHM (inv nr 23003:172). Kartuschen kompletterades 1949 med kronans toppavslutning, äpplet med kors i gips. Höjd 14,5 cm.

Kapellets golv var belagt med marmorplattor, bänkkvarteren hade golv av trä. Enligt interiörteckningen var golvet sammansatt av kvadratiska plattor, varannan med mönster antingen i form av stjärnor eller rundlar. Golvet uppges vara bevarat i förrummet till Gustaf III:s antikmuseum i Stockholms slott.³⁹ Detta golv är schackmönstrat i svart och vitt. Av mönstret med stjärnor och rundlar synes det här inga spår. Stengolvet uppges vara inlagt i mars 1662.⁴⁰ Enligt räkenskaperna 1662 skeppades 800 st »Italiensk Steen» från Amsterdam till Jakobsdals slottskapell.⁴¹ Stenhuggaren Fredric Bergman fick betalt för golvets inpassning.⁴² Golvet framför altaret samt gången till de kungliga stolarna var 1689 täckt med rött kläde. På golvet framför de kungliga stolarna låg dessutom björnhudar (inv 1689).

Målningar och skulptural utsmyckning

För arbete med kapellets målningsutsmyckning anlätade De la Gardie sin franske hovkonterfejare Nicolas Vallari samt dekorationsmålaren Måns Carlinus; den förre svarade för den figurala utsmyckningen, den senare för dekoration och även hantverksmässig målning i kapellet.

Nicolas Vallari

I ett brev till Hasselgren den 5 mars 1662 omnämns Vallaris då utförda plafondmålning till kapellets takspiegel och att man skulle tillse, att denna med varlighet blev uppsatt i taket.⁴³ På interiörteckningen skisseras i takspeglens änglahuvuden med vingar (fig 8). På De la Vallées inrådan borde emellertid först snickarverket och bänkinredningen göras färdiga, så att inte målningarna skadades av damm.⁴⁴

I räkenskaperna 1662 finns flera poster för material till målningarna av Vallari.⁴⁵ I mars erhöll han sålunda medel till inköp av duk (18 alnar Canifas) »till Taflorna

uthi Jacobsdals kyrkia». I augusti redovisas inköp av »16 all:r Canifas åth dee twenne dörrar för orgewerket och annan måhlning i kyrckian wedh Jacobsdahl». Även i juni och oktober omnämns några tavlor av Vallari, dock utan närmare angivelse om i vilken lokal de skulle placeras. Plafondmålningen var den 5 mars 1662 redan utförd, varför nyss nämnda poster avser andra målningar i kapellet. På interiörteckningen skisseras målningar på predikstolen, altaret och på dörrarna på ömse sidor om altaret. Vidare synes målningsutsmyckning på gavlar och dörrar till bänkinredningen samt i fönstersmygar. I inv 1689 nämns dessutom målningar på kapellets västvägg: på vardera sidan om huvudingången på ena sidan »ett Schillerie om Adam och Eva, och på den andra Dito om yttersta domen».

Vilken var då Vallaris insats? Först bör fastställas vilken typ av målningar han utförde. Enligt ett nytt avtal, upprättat i oktober 1662, alltså samma höst som han arbetade i kapellet, antogs Vallari i De la

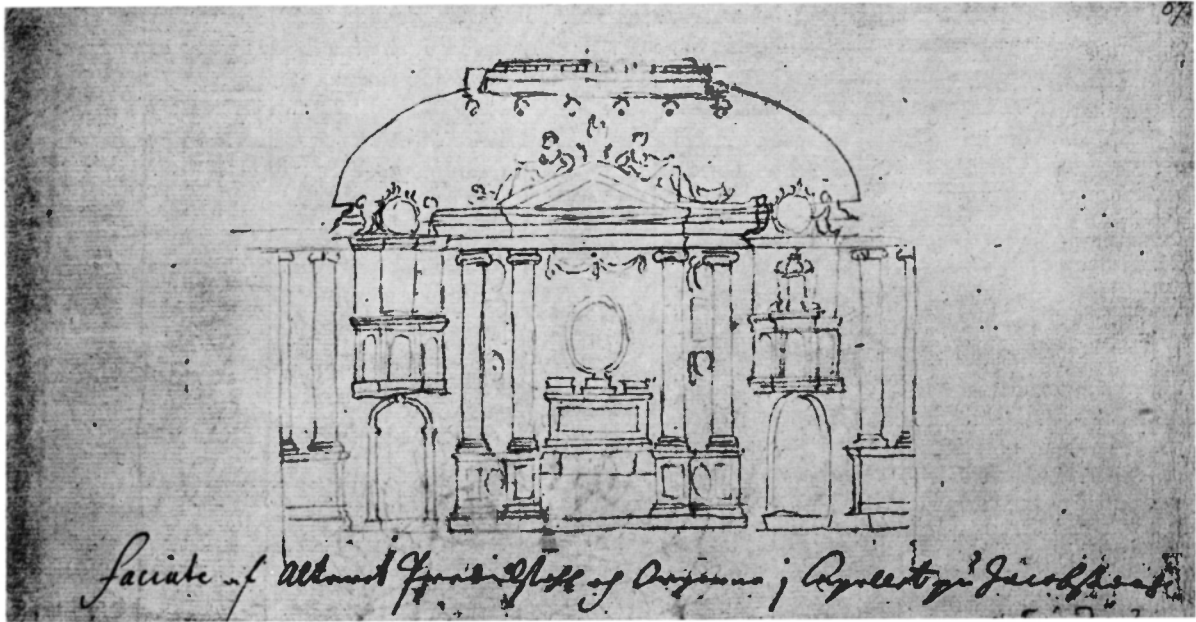

Fig 7. Tvärsektion mot öster av kapellet i slottsflygeln. Teckning till Sveciaverket, omkr 1670. KB. Foto Nordiska museet.

Cross-section looking E of the chapel in the palace wing. Drawing for the Svecia work, c 1670.

Gardies tjänst för en årslön av 600 rdr för arbete »så wäl med Schillerijer som och uthi Gijpswerk och hwad helst slijkt wara».46 Av handlingarna vet vi, att ett stort antal målningar utförts av Vallari på De la Gardies gods. Stora salen på Drottningholm skulle han 1654 smycka »heel och hållen med Schillerier».47 År 1659 utförde han altartavlan till Drottningholms slottskyrka.48 Även i Veckholms kyrka planerade man vid De la Vallées ombyggnadsplaner 1653 att uppsätta stora tavlor målade av Vallari.49 Målaren omnämns i början av 1670-talet i samband med inredningen av Ekholmens kapell och utförde sannolikt den plafondmålning, som smyckade kapellets tak. På 1670-talet var Vallari bosatt på Ekholmen och arbetade här med plafonderna till Karlbergs slott.50 Föga av Vallaris enligt arkivalierna rika produktion har bevarats och kan med säkerhet identifieras. Osäkerheten beträffande de verk Vallari utfört gör det svårt att klart fastställa mästarens stil. En målning i altarpopsatsen i Tyska kyrkan, Kristi dop, är enligt räkenskaperna 1658 av Vallaris hand. Han utförde även en målning, framställande nattvarden, till denna altarpopsats. Denna uppges emellertid ha ersatts av en målning med samma motiv av Georg Schröder.51

Av ovannämnda räkenskaper framgår, att Vallari förutom plafondmålningen utförde tavlor i kapellet, målningar på dörrarna för orgelverket och annan målning i kyrkan. 34 alnar duk anskaffades för dessa målningar. Av tavlor i kapellet upptar som ovan nämnts inv 1689 två målningar, Adam och Eva och Yttersta domen, å ömse sidor om huvudingången, enligt senare inv försedda med ramar. De kan sålunda ha varit målningar på duk. De bevarade målningarna på orgelverkets pendang predikstolen är likaledes utförda på duk och är med stor sannolikhet av samma mästare. Arbetet med predikstolen pågick sålunda samtidigt med att Vallari arbetade med målningar till orgeldörrarna (se nedan).

Vi måste dock pröva möjligheten att även andra målare anlätades för kapellets konstnärliga utsmyckning. De la Gardie nämnde i ett brev den 5 mars, att man vid målningsarbetet i kapellet förutom Vallari även kunde anlita den »Tyska målaren från Wismar». Om arbetet fördelades, kunde det bli klart så mycket snabbare.52 Den 21 mars 1662 uppger emellertid Hasselgren i samband med målningar för kapellet, att den tyske målaren från Wismar redan avrest till Arnö på De la Gardies uppdrag »Jag får altså höra huadh

Vallerie han will säga.»⁵³ Den tyske målaren var sålunda i åtanke i samband med utsmyckningen av kapellet men synes ha engagerats för andra uppgifter.

Ännu en målare kan enligt August Hahr knytas till kapellet. Han uppger sålunda att målningen i altaranordningens mittparti 1666 utfördes av Hans Georg Flach (se nedan).

Måns Carlinus

I mars 1662 vände sig De la Gardie även till Måns Carlinus för kapellets målningsutsmyckning. Han begärde, att Hasselgren skulle tillse, att Carlinus »opp i taket förfärdigar hwad hälst der wed göras kan» under De la Vallées ledning och som han ett och annat gott finner.⁵² Denne dekorationsmålare, som lång tid verkade i De la Gardies tjänst, utförde bl a arbeten i Drottningholms och Venngarns slottskyrkor. I byggnadsräkenskaperna för Drottningholm påträffas han redan 1653. I maj 1658 vill Ollonberg, hauptman på Läckö, disponera målaren för en stor sal på slottet. Han nämnde därvid, att han inhämtat att De la Gardie hade i sin tjänst en »snäll» (snabb, flink) målare, vilken i landsorten såväl i åtskilliga kyrkor som annorstädes sades ha gjort ett gott arbete.⁵⁴ I juli 1660 hade De la Gardie skrivit till Carlinus, att han hade ett och annat målningsarbete »häruppe», som Carlinus kunde anta antingen styckevis eller för årslön.⁵⁵ Det arbete, som åsyftades gällde uppenbarligen Jakobsdal, då Måns målare upptas i Jakobsdals gådsräkenskaper 1660.⁵⁶ Carlinus fick bl a i uppdrag att måla »dee Emblemata uthan på husedt», sålunda en yttre dekoration, synlig på Sveciateckningarna (fig 2).⁵⁷ Vet man i övrigt vad han gjort? I Venngarn erhöll han material »till kyrkians Logementernes och utom kringh fönsternas måhlande, Item till tornetz anstrykningh, och taflors måhlande och uppspännande».⁵⁸ Venngarns slottskapell är rikt smyckat med målningar med tillhörande inskrifter på bänkdörrar, predikstol och läktare. Carlinus' register var sålunda stort. Räkenskaperna upptar målningar av skilda slag, såsom målningar å blomkrukor, likfanor och huvudbanér.⁵⁹ Av samma typ som i Venngarns slottskapell synes enligt avbildningarna målningarna på bänkinredningens dörrar och gavlar i Jakobsdalskapellet ha varit. Enligt räkenskaperna arbetade Carlinus med bänkinredningen i december 1662 och erhöll då medel till inköpande av blyvitt till

målning av densamma.⁶⁰ Hantverksmässig målning i kapellet torde även ha utförts av Johan Dickman, som i maj erhöll 25 dukater för sitt arbete i kapellet.⁶¹

Henrik Lichtenberg och Hans Georg Rausch

Inom skulpturen och träsnideriet finner vi två motsvarigheter till Nicolas Vallari och Måns Carlinus. För skulpturutsmyckningen av kapellet anlätade De la Gardie bildhuggaren Henrik Lichtenberg, för snidade detaljer och snickararbete träsnidaren Hans Georg Rausch. Båda arbetade under Jean De la Vallées ledning. Den 29 januari 1662 meddelade sålunda Hasselgren, att De la Vallée gärna påföljande dag skulle medfölja honom till Jakobsdal för att undervisa mästern Hans (Georg Rausch) och bildhuggaren mästern Henrik (Lichtenberg).⁶²

Henrik Lichtenberg hade redan 1660 anlåtats av De la Gardie för skulpturarbetet i De la Gardieska gravkoret i Veckholms kyrka.⁶³ I Jakobsdals räkenskaper möter vi honom åren 1661–65 och 1669.⁶⁴ Till Jakobsdals slotts frontespis utförde denne två bilder »lebensgross», den ena med ett lamm, den andra med ett skepp vid fötterna.⁶⁵ De båda skulpturerna synes var identiska med två figurer på östfasadens frontespis, som kan iakttagas på Sveciagravvynen av Jakobsdal åt öster.⁶⁶ Samma specifikation upptar skulpturer för altaret samt två inskriftstavlor (se nedan). Av övriga skulpturer i kapellet må nämnas fem små bilder, som smyckade orgeln och sannolikt var ett verk av Lichtenberg.

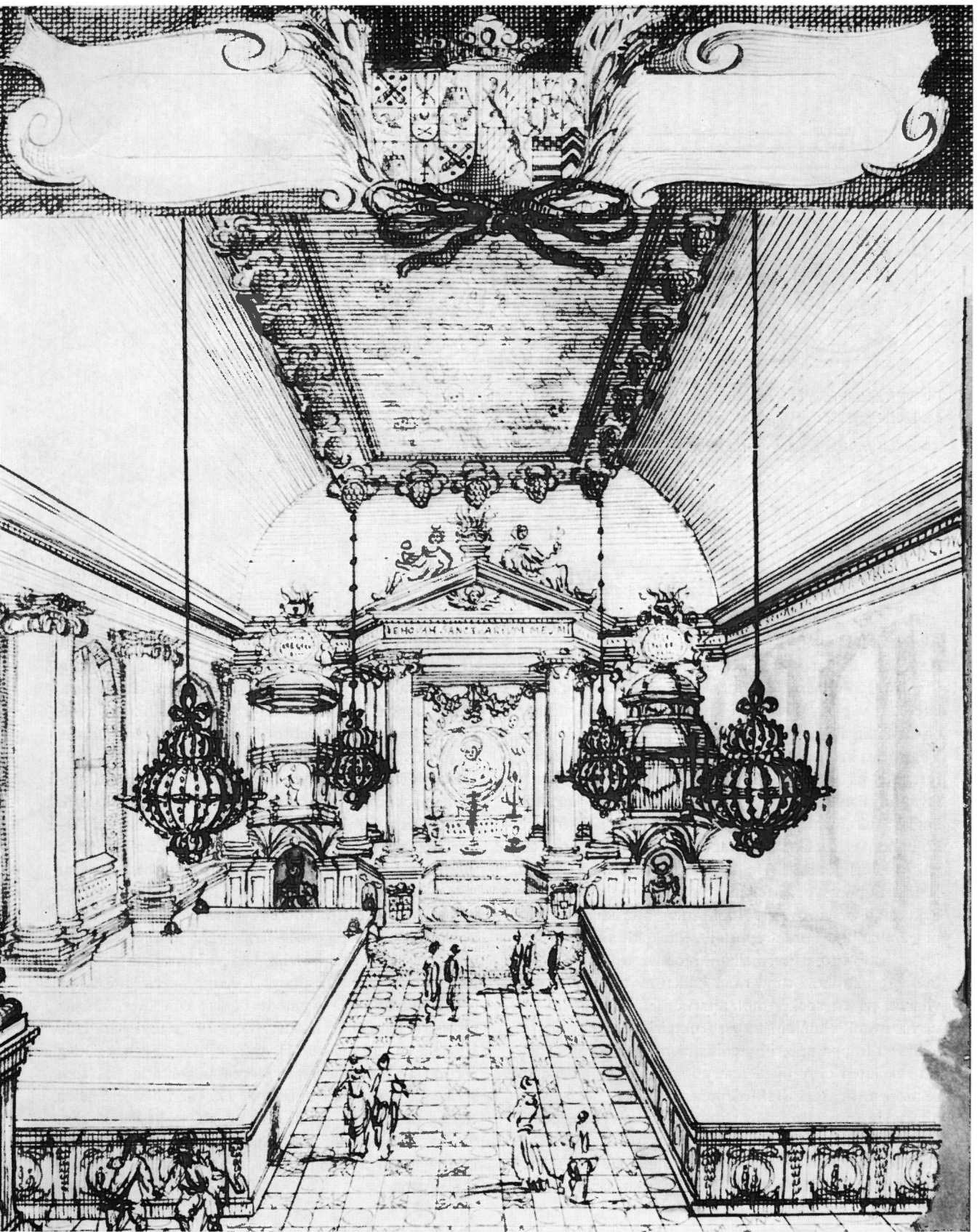
Hans Georg Rausch svarade för inredningsarbetet i kapellet och utförde även snidade detaljer (se ovan kap Byggnadshistoria). I arkivalierna nämns att Rausch arbetade med altaret, bänkarna och kyrkdörrarna.⁶⁷ Själva altaruppställningen, predikstolen och orgelanordningen bör ha utförts av Rausch och hans folk. Enligt inskriftstavlorna utförde han 1666 altaruppsatsen och predikstolen i Läckö slottskyrka, där Baselaque utförde skulpturarbetet.⁶⁸

Mäster Christian

För stuckarbetet i kapellet svarade Mäster Christian, som 1661 erhöll 25 dukater för arbete i kapellet.⁶⁹ På interiörteckningen synes beträffande stuckarbete listverk runt takspegeln samt å väggarnas krön (fig 8). Samme stuckatör utförde stucktak i Stora huset i Stockholm.⁷⁰

Fig 8. Teckning av kapellets interiör för Sveciaverket, omkr 1670. UUB. Foto Nordiska museet.

Drawing of the interior of the chapel, for the Svecia work, c 1670.

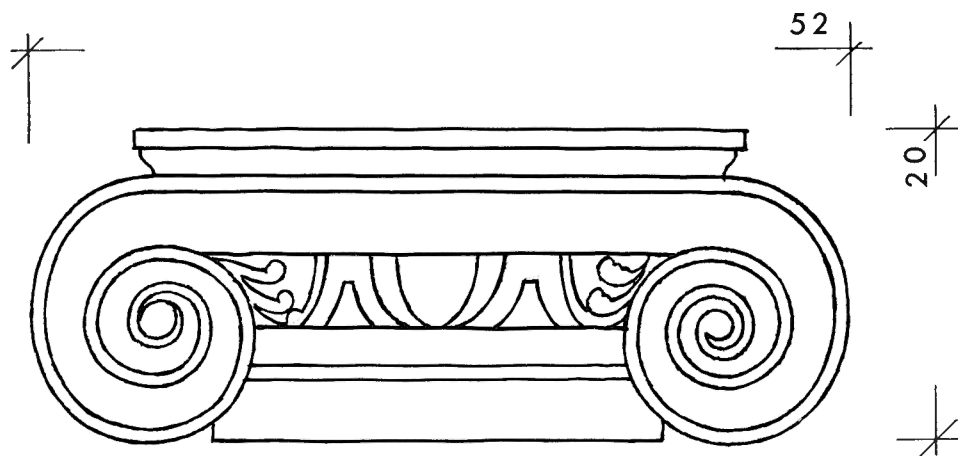

Fig 9. Kapitäl från kolonn i kapellet i slottsflygeln. På Confidencens vind. Uppm J Söderberg 1975.

A capital from a column in the chapel of the palace wing.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Kapellets östparti dominerades av altaranordningen (fig 10). Kolonnerna av dorisk ordning, som inelade kapellets väggar, fortsatte i korpartiet och bildade här en åttasidig altaranordning, uppbyren av åtta kolonner. Väggarnas krönande listverk, på vilket löpte en inskrift, fortsatte på det listverk, som vilade på kolonnerna. Ovanför listverket en gavelfronton med två liggande änglar; på frontonens krön en eldurna. De främre kolonnernas socklar bar vapen, som torde hänsyftat på Magnus Gabriel De la Gardie och hans hustru Maria Euphrosyne. Mellan kolonnerna en altarbarriär dekorerad med ovaler. Inom den åttasidiga anordningen var altarbordet uppställt, flankerat av två av kolonnerna. Mittpartiet mellan kolonnerna bestod av en målning infattad i rund ram, hållen av två änglar och vilande på en sockel mot altarbordet. Mellan kolonnerna ovanför målningen en fruktgirland. Från altaret ledde en trappa upp till predikstolen i norra korpartiet. En raksluten dörr till denna uppgång synes på längdsektionen (fig 3). I SHM deponerades 1943 delar av en altartavla från Ulriksdals slottskapell, som kan identifieras på altarets ovannämnda mittparti (fig 10–13).⁷¹ Den består av en oljemålning framställande den törnekrönte Kristus inom rund förgylld ram av bladverk,

hållen av två änglar. Inv 1689 upptar som altarprydnad ett porträtt av Kristus och »ett Schillerie aff änglar» dvs det ramverk med änglar som omgav altartavlan. Enligt uppgift av Hahr, utfördes oljemålningen 1666 av målaren Hans Georg Flacht.⁷² Mästaren Hans Jürgen upptas bland arbetsfolket vid Jakobsdal 1666.⁷³

Den bildhuggare, som anlätades för kapellets skulpturutsmyckning var som ovan behandlats Henrik Lichtenberg. För kapellet skar denne enligt en specifikation, bilagd en skrivelse 20 jan 1662 från De la Gardie till Hasselgren: »Zwey Engeln lebensgross an dem Altar, item ein Krantz den die Engeln halten, welcher wirt 2 1/2 Ellen hoch. — ... Noch die Fruchte überm Altar hangende» (fig 12).⁷⁴ På Sveciateckningen av kapellets interiör kan vi identifiera Lichtenbergs skulpturer till altaret i denna specifikation, på gavelfrontonen två liggande änglar och över altarets mittparti hängande frukter. Den 29 januari berättade Hasselgren, att mäster Henrik »wijste mig ock i dag för än iag afreste twenne Stoor Bilder uthi Eek som skola liggia opöfwer choret». ⁷⁵ De var till större delen tillhuggna och en gesäll höll på att »slätta» den ena. Så snart De la Vallée kom till Jakobsdal, skulle han ge bildhuggaren anvisning, hur stora de andra bilderna skulle vara.

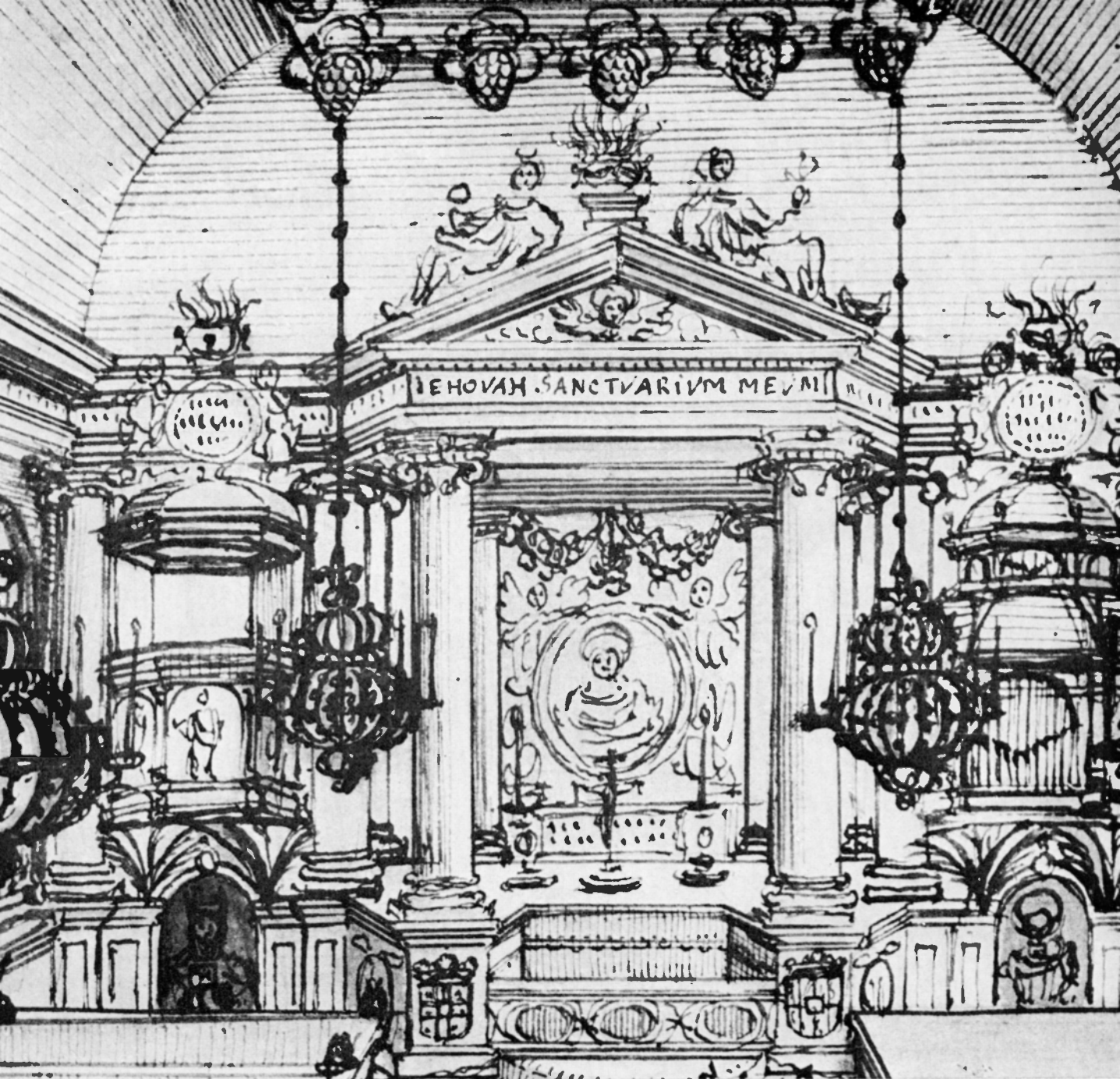

Fig 10. Korpartiet med altare, predikstol och orgel. Teckning till Sveciaverket, omkr 1670. Detalj av fig 8. Foto Nordiska museet.

The chancel with altar, pulpit and organ. Drawing for the Svecia work, c 1670. Detail.

Fig 11. Ecce Homo. Målning med ramverk från altaranordningens mittparti. SHM inv nr 23003: 8. I barockhallen. Foto 1975.

Ecce Homo. Painting with frame from the middle section of the reedos.

År 1743
 1. Jany sidas laband gress på det framstfity, in gyllo
 sinen sin Cam und sinen sin Duff.
 2. Eni Galikan und sin Känslig.
 3. Jany Sivalu Laband gress på den altar, Item sin
 kvant, der die Fugels fallas, coster minst $2\frac{1}{2}$ Ellar
 fäst
 4. Den Ninn Fugels, deraz 2 uban die Cantal und
 Jany uban die Orgel coster sin, Duff fallas
 inder $1\frac{1}{2}$ Ellar, fäst
 5. Hof die gyllo in den altar fäst
 136 Rpl.

Fig 12. Henrik Lichtenberg, räkning över arbeten för Jakobsdal, bl a skulpturarbete för altaruppsatsen. RA, E 1248.

Henrik Lichtenberg, bill for work executed for Jakobsdal, including sculptures for the reedos.

I SHM är deponerad en eldurna, möjligen härrörande från altaranordningens krön (se Diverse oidentifierade föremål, fig 20). På altaret stod enligt inv 1689 en svart boklåda och ovanpå denna ett elfbenskrucifix. I boklådan samt i krucifixets fot förvarades nattvardskärl.

Predikstol

På vinden till Confidencen vid Ulriksdal förvaras rester av en predikstol från slottskapellet (fig 14). Fyra av den femsidiga korgens fält är bevarade; tre bredare samt ett smalare, det senare bortbrutet från de övriga. I korgens sidor bågformiga fält, i vilka målningar har varit placerade (se nedan). Hörnen markeras av pilastrar. Korgens sarg har rester av profilerat listverk. Predikstolskorgen är målad i grävitt med förgylld dekor. Hörnpilastrarna är brunmarmorade. Inv 1689 uppger, att predikstolspulpeten var klädd med gyllenduk samt listen runtomkring med violett kläde.

En fullständigare bild av predikstolens ursprungliga utformning ger interiörteckningen till Sveciaverket (fig 10). Predikstolen är här placerad vid altarets norra sida ovanför ingången till sakristian. Här återges även ett predikstolstak med profilerat listverk. I de bågformiga fälten skisseras figurala målningar.

I SHM deponerades 1943 fem oljemålningar på duk, skänkta till Nordiska Museet 18/1 1909 av konung Gustaf V (Katalog, Nord mus, SHM, inv nr 23003: 120 A–E). Målningarna, som är bågformigt avslutade upp- till och uppvisar spikhål utefter kanterna, kan hänföras till predikstolen från slottskapellet. Fyra av målningarnas mått överensstämmer sålunda med de fyra bevarade bågfälten från predikstolen.

Målningarna återger Kristus och de fyra evangelisterna (fig 1, 15a–d): — 1. Kristus, frontalt stående med högra handen lyft till välsignelse, i vänster hand korskrönt världsklot. Kortlockigt hår och skägg samt strålgloria bakom huvudet. Klädnad med bred halslinning samt mantel, draperad i djupa veck. Höjd 65, bredd 37,5 cm. — 2. Matteus, stående med högra foten stödd mot en pall samt med överkroppen vriden åt vänster mot en pulpet, på vilken ligger en bok, i vilken han skriver. Huvudet med kal hjässa samt långt, lockigt skägg är vänt mot en ängel, stående till höger bakom evangelisten med vänstra handen höjd. Evangelisten är iförd lång klädnad med rikt draperad mantel. Höjd 66, bredd 41 cm. — 3. Markus, närmast frontalt stående med högra benet böjt och foten vilande mot ett liggande lejon. Kroppen är något vriden åt vänster mot en uppslagen bok på höger bens knä. Vänster hand omfattar

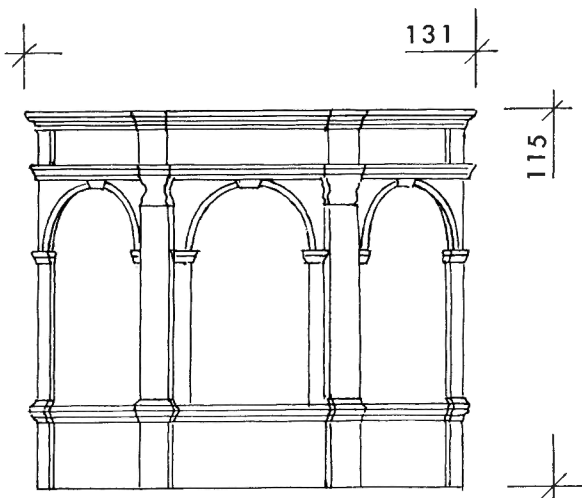
Fig 13. Altaranordningens mittparti. Detalj av fig 8. Foto Nordiska museet.

The middle section of the reredos. Detail from figure 8.

en penna. Kort lockigt hår och skägg, bakom huvudet skivgloria. Lång klädnad med fladdrande, rikt draperad mantel. Höjd 65, bredd 37 cm. — 4. Johannes, frontalt stående med huvudet profilvänt åt höger. Vänster ben är böjt med foten vilande på en pall. Långt hår, skägg saknas. Bakom huvudet skivgloria. Vänster hand håller en bok, stödd mot knäet, penna i höger hand. Evangelisten bär lång klädnad med gördel samt mantel med stelare veck än de tre tidigare nämnda målningarna. Foten av en örn skymtar till vänster. Höjd 59,5, bredd 27 cm. — 5. Lukas, frontalt stående med höger ben något böjt. I vänster hand en uppslagen bok, penna i höger hand. Långt hår och skägg. Lång, veckrik klädnad samt mantel rikt draperad. Till vänster skymtar framkroppen av en ox. Höjd 59, bredd 27 cm.

Figurerna är målade med klädnader i lysande färger mot mörk bakgrund: rött, grönt, ockra, blågrått och brunt.

De tre först nämnda målningarna är av högre konst-

FASAD

PLAN

Fig 14. Predikstol från kapellet i slottsflygeln. På Confidencens vind. Uppm J Söderberg 1975.

Pulpit from the chapel in the palace wing.

närligt utförande och har smyckat predikstolskorgens åt kapellrummet vända sidor. Målningarna i de två smalare fälten har ej ägnats samma omsorg vid utförandet.

Som ovan visats, har målningarna med stor sannolikhet utförts av Nicolas Vallari (se kap Målningar och skulptural utsmyckning). Denne fick i augusti 1662 medel till inköp av duk till målningar å orgelverket och annat arbete i kapellet. I september pågick arbete även med predikstolen, då Måns Carlinus fick medel till inköp av »enn Book Papper till klistring» på predikstolen.⁷⁶

Ovanför predikstolen och orgeln var anbringade två lika utformade runda inskriftstavlor, hållna av ånglar; därovanför en eldurna (fig 10). Från denna anordning synes två inskriftstavlor från Ulriksdals slottskapell,

deponerade i SHM, härröra (fig 16–17): — 1. Rund tavla av furu med svarmålat tavelfält, inramad av repstav och genombrutet förgyllt lagerlövverk. Inskrifter med förgyllda bokstäver: »Verbum / tuum veritas / est / Joh: XVII» (= Ditt ord är sanning. Johannes ev 17: 17). »Omnis / spiritus / laudet / Dominum / psalm: / C L.» (= Allt vad anda har love Herren. Psaltaren 150: 6). Höjd 97, bredd 84 cm. Av inskrifterna att döma har tavlan med den förstnämnda inskriften varit placerad ovanför predikstolen. Inskriftstavlor deponerades i Nordiska museet 11/8 1890 och överfördes till SHM, inv nr 23003: 165–66.

I Henrik Lichtenbergs ovannämnda specifikation rörande arbeten han utfört för kapellet upptas: »Vier kleine Engeln, daher 2 über die Cantzel und zwey über die Orgel welche einen Schilt halten ieder 1 1/2 Ellen hoch.»

Bänkinredning

Bänkinredningen var sluten och indelad i två kvarter om sju bänkar vardera (fig 8). Gavlar och dörrar var ornerade med rundlar med av längdsektionen att döma snidade band och rosetter, åtskilda av rektangulära speglar med snidade bladrankor. Samma bladrankor upprepades på väggpanelen runt kyrkorummet. I rundlarna skisseras målade emblem med blommor, solar m m. För inredningsarbetet i kapellet svarade Hans Georg Rausch under Jean De la Vallées ledning. Den 13 mars 1662 berättas mästare Hans snickare (Hans Georg Rausch) arbeta med bänkinredningen, som han hoppades ha färdig till påsk.⁷⁷ Den snidade dekorationen synes även ha utförts av Rausch, som utförde motsvarande arbete på ramverket till altarpupsatsen samt predikstolen i Läckö slottskyrka.⁷⁸ Som ovan visats i kapitlet Målningar och skulpturutsmyskning synes målaren Måns Carlinus ha målat emblemen inom bänkinredningens rundlar. Även den hantverksmässiga målningen av bänkarna utfördes av Carlinus, som i december 1662 fick medel till inköp av 20 skålpund blyvitt till målning av densamma.⁷⁹

I inv 1689 upptas särskilda stolar för kungaparet. Konungens stol var utanpå klädd med samma slags broderi som på altaret. Stolen hade vidare bänkdyna av samma tyg, kantad med guldspets samt var inuti klädd med rött kläde. Drottningens stol var utanpå klädd med svart, guldbroderat tyg samt inuti med rött kläde. Inv 1689 upptas vidare en stol, som »Fursten plägar stå uthi», klädd utanpå med violett sammet, inuti med rött kläde; dyna av violett sammet. Tre »herrebänkar» var placerade bakom konungens stol, klädda med rött kläde; björnhudar på sitsarna. Bakom

Fig 15a–b. Kristus och Markus. Målningar från predikstolkorgens fält, fig 14. Sannolikt av Nicolas Vallari, vilken utförde målningar för kapellet 1662, då arbete med predikstolen pågick. SHM inv nr 23003: 120 A–E. Foto 1975.

Christ and St Mark. Paintings from the pulpit panels, fig 14. Probably by Nicolas Vallari, who executed paintings for the chapel in 1662, when work was in progress on the pulpit.

drottningens stol fanns tre fruntimmersbänkar, en för Stegeborgsprinsessorna, klädda med violett sammet, de båda andra klädda med rött kläde; björnhudar på sitsarna. Slutligen nämns en prästbänk, klädd med rött kläde.

Orgel

Orgeln var uppsatt mellan kolonnerna i korpartiets södra del (fig 8, 18). Den utgjorde en motsvarighet till predikstolen i korpartiets norra del och hade en likartad utformning. Orgeln var sålunda i likhet med

predikstolen uppbyggd med en femsidig korg med bågformiga fält, inom vilka fasadpiporna var ordnade. Korgen hade en överbyggnad krönt av ett tak som en motsvarighet till predikstolens ljudtak. Överbyggnaden hade nedanför ljudtaket ävenledes pipor anordnade inom bågformiga fält. Enligt inv 1689 smyckades orgeln av »5 st små förgylta bilder». Å interiörteckningen skisseras små skulpturer på det femsidiga orgeltaket listverk. Orgelverket synes även i likhet med predikstolen ha smyckats av målningar. I augusti erhöll sålunda målaren Nicolas Vallari 16 alnar duk »åth

Fig 15c–d. Lukas och Johannes. Målningar från predikstolen jfr fig 15a–b. Foto 1975.

St Luke and St John. Paintings on the pulpit, cf figure 15a–b.

dee twenne dörrar för orgewercket och annan måhning i kiryckian wedh Jacobsdahl». ⁸⁰ Ovanför predikstolen och orgelverket var som ovan nämnts lika utformade inskriftstavlor med snidade änglar av Henrik Lichtenberg uppsatta (se Predikstol).

På tvärsektionen av teckningarna till Sveciaverket har orgeln en något annorlunda utformning med smalare överbyggnad. En likartad orgelanordning som i Jakobsdals slottskapell har Hesselbyholms slottskyrka i Södermanland. Denna torde ha påverkats av Jakobsdalsorgeln (se vidare kap Kapellet i samtida slottskyrkobyggnadskonst).

För orgelverket anlidade De la Gardie samme mästare, som hade utfört orgelverket till Drottningholms slottskyrka: Frantz Bohl. I räkenskaperna upptas flera

poster till Frantz Bohl för förfärdigande av orgelverket i kapellet. I februari 1662 möter vi den första utbetalningen till Bohl i avräkning för hans utförda arbete. I maj, juni och juli samma år redovisas även medel till Bohl för orgelverket. I november anskaffades 6 alnar blå taft, 48 alnar rullgarn samt guld till orgeln. ⁸¹ År 1657 erhöll Bohl betalning för orgelverket till Drottningholms slottskyrka. Enligt ett kontrakt i februari 1654 skulle denne även förfärdiga ett orgelverk till Veckholms kyrka, vilket beräknades vara färdigt till midsommar 1655. ⁸²

Nattvardskärl

Inv 1689 upptar kalk och paten av förgylld silver samt oblatask av silver i drivet arbete, sirlförgylld. I sep-

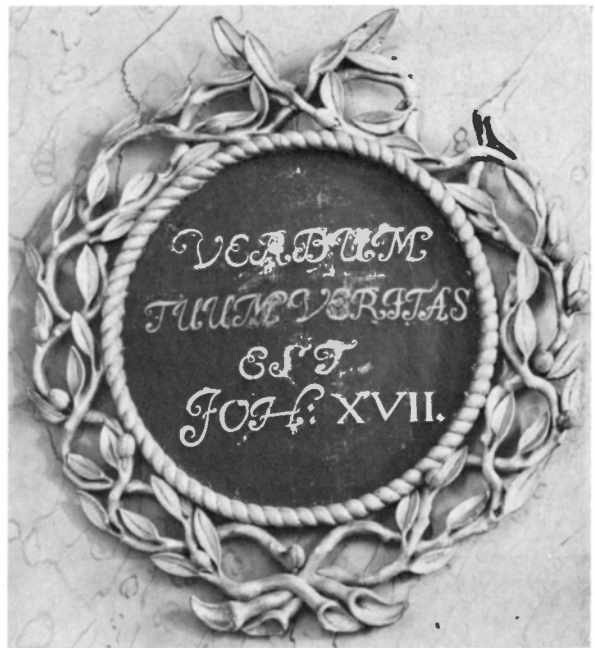

Fig 16–17. Inskriftstavlor från kapellet i slottsflygeln. Två inskriftstavlor av samma utförande, hållna av änglar, var anbringade ovanför predikstolen och orgeln, jfr fig 10. Ramverket utfört av Henrik Lichtenberg 1662. SHM inv nr 23003: 165–66. I barockhallen. Foto 1975.

Inscription tablets from the chapel in the palace wing. Two tablets of the same design, supported by angels, were placed above the pulpit and the organ, cf figure 10. The frames were made by Henrik Lichtenberg in 1662.

tember 1662 erhöjld guldsmeden Johan Richter betalt för en förgylld silverkalk, kanna och ask till Jakobsdals kapell.⁸³ Enligt inv 1689 förvarades en kalk och oblatask av förgylld silver »Uthi Foothen aff Crucifixet» samt inuti boklådan på altaret en oblatask av sirlförgyllt silver.

Samtliga nattvardskärl från Ulriksdals slottskapell, av vilka några kan tänkas ha tillhört kapellet i slotts-flygeln, behandlas nedan under det nuvarande kapellets inventarier.

Ljusredskap

Kapellet hade enligt ovannämnda inventarium fyra ljuskronor av kristall, av vilka tre hade 10 pipor samt en åtta ljuspipor av mässing (fig 8). Dessutom upplystes kapellet av sex mässingslampor kring väggarna. På ömse sidor om predikstolen var uppsatta ett par små förgyllda ljusarmar. I december 1662 anskaffades guld till den nya ljuskronans förgyllning.⁸⁴

I inventariet upptas ett par stora ljusstakar av förgylld mässing i drivet arbete. »Under hvar ljusstake

3 st knappar som granatäplen.» Ett par små ljusstakar av silver hade en figur, vilken bar ljushållaren på huvudet; foten i drivet arbete med »småå knappar under». På interiörteckningen synes ett par ljusstakar på altaret (fig 13).

Textilier

Textilierna i kapellet redovisas i inv 1689. Altaret var täckt med rött kläde. Ovanpå detta låg en krans i guldbroderi, kantad med guldspets. En krans i samma slags guldbroderi låg på det röda klädet framför altaret. Pallen framför altaret hade en dyna av gyllenduk, kantad med samma slags guldbroderi som på altaret samt fodrad med gult siden; under densamma ett stycke rött kläde. »Uthan på Predikstohlen» fanns även en krans i samma slags guldbroderi. Inventariet upptar även en kalkduk av vit taft, kantad med guld- och silkesspetsar och en altarduk av holländsk lärft med breda spetsar. Som ovan av avsnittet Bänkinredning framgått var konungens stol överklädd med samma slags guldbroderi som på altaret. Även övriga stolar och

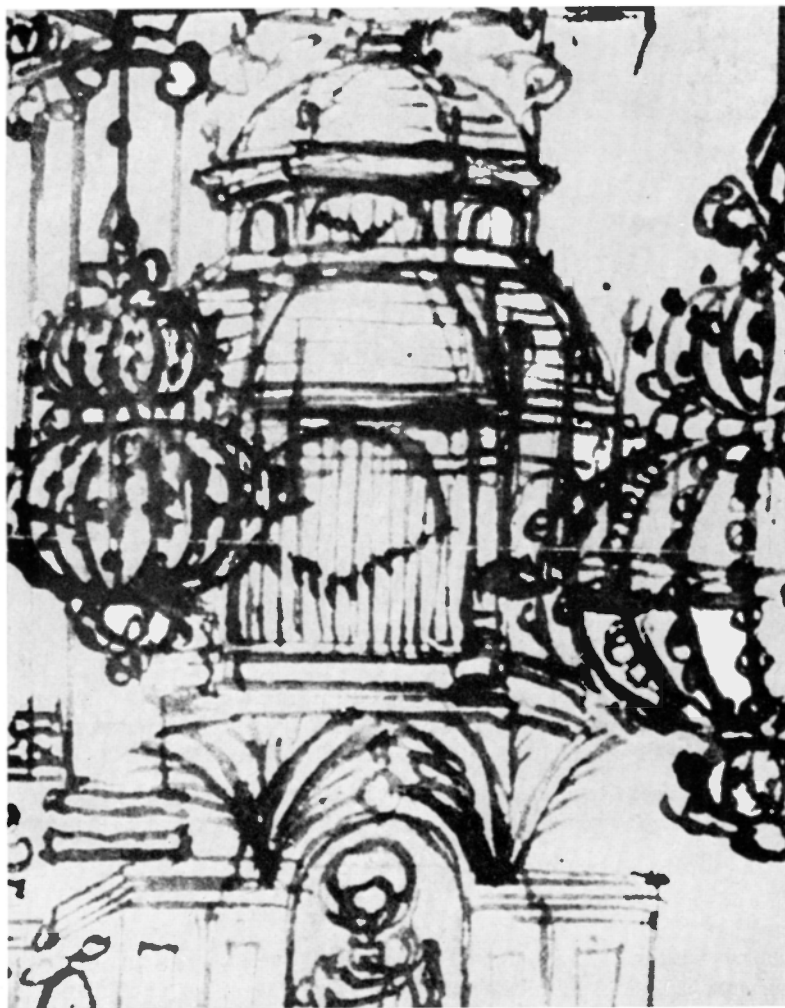

Fig 18. Orgeln i kapellet i slottsflygeln, utförd av orgelbyggaren Frantz Bohl 1662. Detalj av fig 8. Foto Nordiska museet.

The organ in the chapel, made by Frantz Bohl, organ builder. Detail from figure 8.

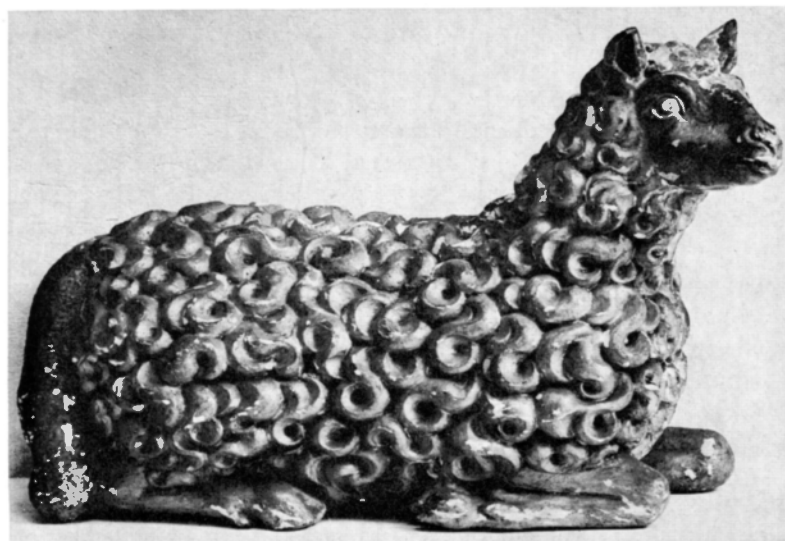

Fig 19. Liggande lamm av snidat och förgyllt trä. Har möjligen smyckat predikstolens eller orgeluppställningens tak. SHM inv nr 23003: 9. Foto SHM.

Recumbent lamb in carved and gilded wood. May have decorated the roof of the pulpit or of the organ.

Fig 20. Guéridon av marmorerat trä med förgylld offereld. Sannolikt från kapellet i slottsflygeln. SHM inv nr 23004: 20. Foto SHM.

Guéridon of marbled wood with gilt sacrificial fire. Probably from the chapel in the palace wing.

bänkar för de kungliga samt herrskapsbänkarna var klädda med textilier.

Böcker

Inv 1689 upptar bl a följande böcker: — 1. En svensk handbok, klädd med svart sammet med hörnbeslag av

förgylld silverplåt; på pärmens fram- och baksida en oval förgylld silverplåt. — 2. En manual klädd med svart sammet och försedd med Hennes kungliga Maj:ts namn och krona; på pärmens fram- och baksida en oval förgylld silverplåt. — 3. En stor tysk bibel, klädd med svart sammet samt med silverbeslag i hörnen och på pärmens mitt; spännen av silver. — 4. En svensk bibel, klädd med broderat tyg samt förgyllda hörnbeslag och förgyllda spännen.

Diverse oidentifierade föremål

En guéridon av snidat trä i form av en urna med offereld deponerades 1890 i Nordiska museet och överfördes 1943 till SHM (inv nr 23004:20; fig 20). Profilerad fot, kraftigt insvängd. På urnans framsida är fastspikad en offereld bestående av volutliknande eldtungor; överst oval täckplatta med profilerad kant. Med undantag av täckplattan har urnan genomgående kvadratisk sektion. Urnan är marmorerad i mörkgrönt och gulvitt med förgylld offereld. Höjd 90, största bredd 43 cm. På interiörteckningen skisseras eldurnor på altaranordningens krön samt ovanför predikstolen och orgeln (fig 8, 10). Ovannämnda guéridon är möjligen identisk med något av dessa föremål.

Ett liggande lamm av snidat och förgyllt trä tillhörde ovannämnda deposition från Ulriksdals slottskapell (inv nr SHM 23003:9; fig 19). Huvudet i profil mot höger, något framåtvridet. Pälsen är skulpterad i regelbundna lockar; yvig svans. Baksidan ej skulpterad. Längd 65, höjd över huvudet 40,5, över ryggen 26,5 cm. Har möjligen smyckat predikstolens eller orgeluppställningens tak.

Klockor

Inv 1689 uppger, att en stor »spehlocka» var placerad ovanför kyrkdörren. I augusti 1662 utgick betalning för 20 famnar streck till strängar åt klockan i Jakobsdals kapell.⁸⁵

Ombyggnadsplaner omkring 1690

Änkedrottning Hedvig Eleonora påbörjade strax efter det hon hade förvärvat Jakobsdal ombyggnader av slottet under ledning av Nikodemus Tessin d ä.⁸⁶ Bl a höjdes borggårdsflyglarna till två våningar samt en vindsvåning, inskjuten under takfallet. Dessa arbeten kom dock inte att beröra det i norra borggårdsflygeln på 1660-talet inredda kapellet. I samband med Karl XI:s förmälning med Ulrika Eleonora av Danmark 1680 inreddes emellertid särskilda bostadsvåningar för den nya kungafamiljen i slottet.⁸⁷ När de kungliga bodde på slottet, ökade de anställda i antal. Förutom hovfolk och upppassningspersonal ingick en talrik skara byggnadsfolk bland de anställda. För att täcka det ökade behovet av utrymme för personalen uppfördes en låg byggnad invid norra flygeln enligt ritningar av Nikodemus Tessin d y. Denne hade efter faderns död 1681 övertagit hans arbete som arkitekt vid Ulriksdal. På en ritning till denna byggnad (Celsingska saml nr 113/75 i Nationalmuseum) är även slottskapellet skisserat (fig 21).⁸⁸

Det ökade behovet av utrymme kom emellertid vid

tiden omkring 1690 att beröra även slottskapellet. I ett förslag till förändring av norra flygeln av Tessin d y, (Celsingska saml nr 119/75), är över halva flygelns västra del inrättad till ett nytt kapell (fig 22). Enligt den »Explication vom rechtem Flügel des Schlosses zu Ulricsdahl», som anger de olika rummens funktioner, avsåg man att i flygelns östra del, där det tidigare slottskapellet var beläget, inrätta rum för de båda prinsessorna och deras kammarjungfru. En intilliggande sal i huvudbyggnaden tillhörde »Ihr Majjtt der jungen Königin Appartement.» Med ledning av denna text kan förslaget ganska exakt dateras. Karl XI fick i sitt äktenskap med Ulrika Eleonora sju barn, av vilka två döttrar, Hedvig Sofia och Ulrika Eleonora d y, födda respektive 1681 och 1688 (av de fem sönerna överlevde blott en, sedermera Karl XII). Ulrika Eleonora avled 1693, 37 år gammal. Dateringen av ritningen kan sålunda begränsas till tiden 1688–93.

Tessin d y anknuter i sitt förslag till De la Vallées slottskapellet med placering av altare, predikstol och orgel mellan fyra kraftiga kolonner i korpartiet. Även

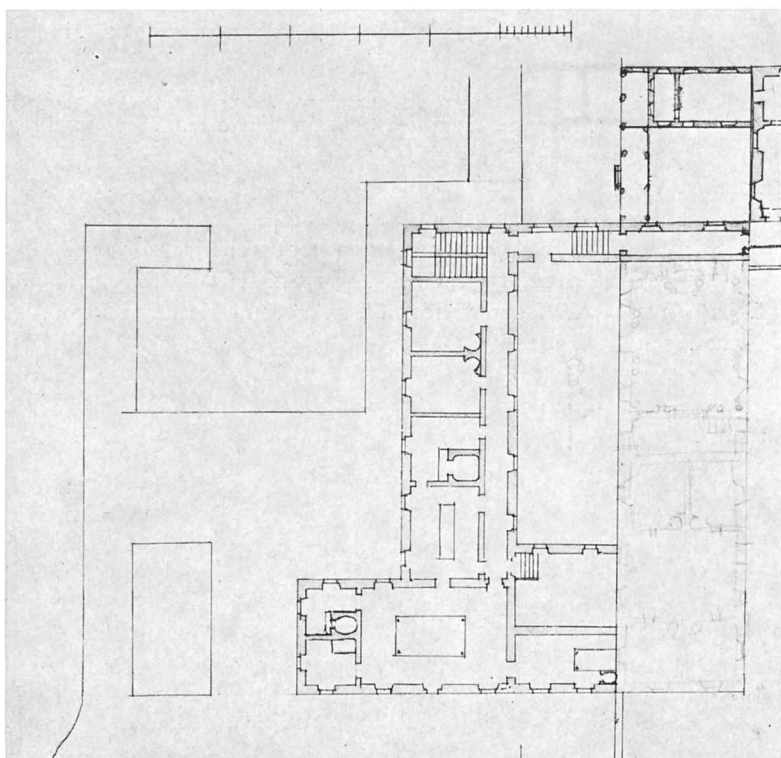
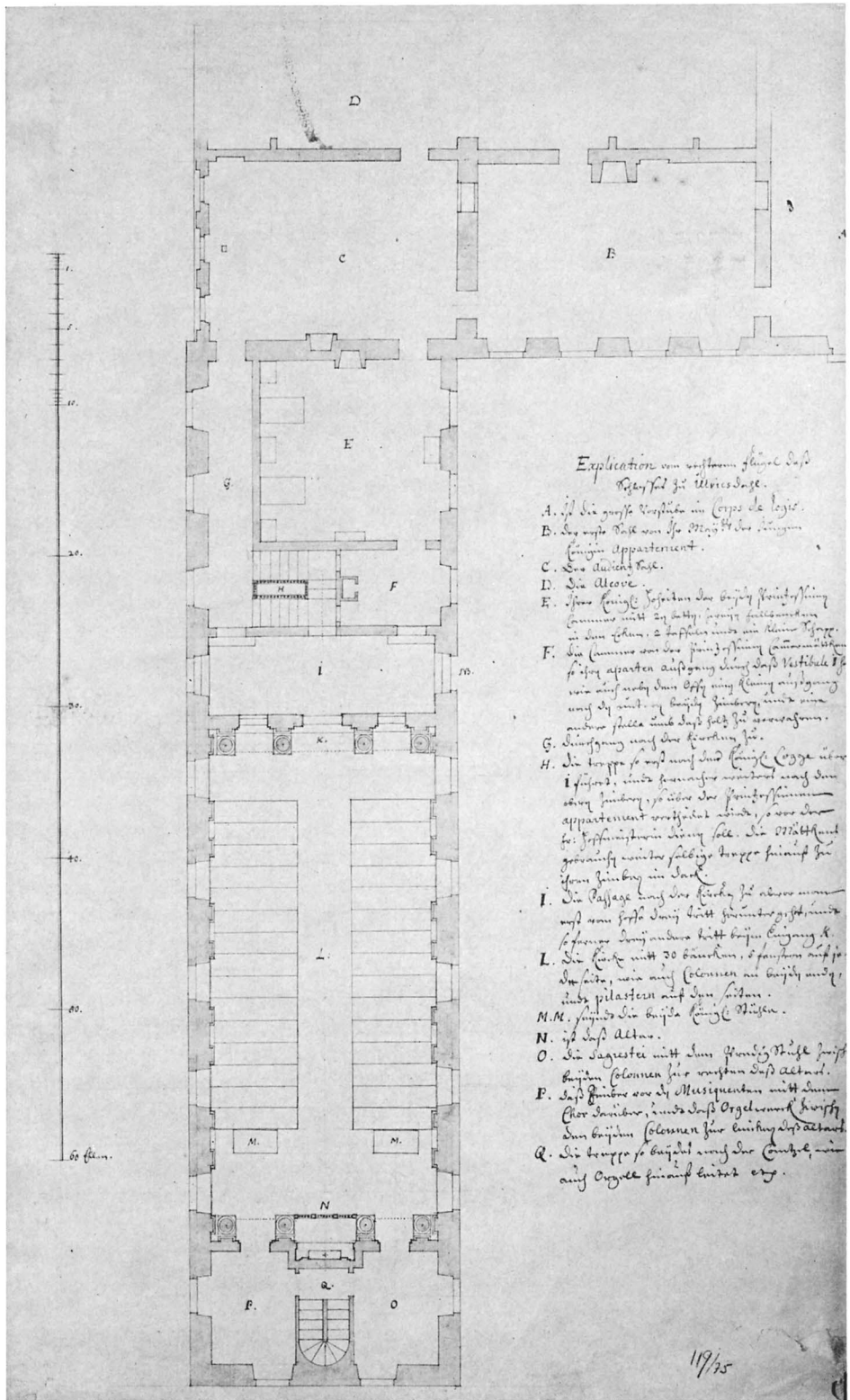

Fig 21. Förslag till tillbyggnad av norra slottsflygeln, en låg byggnad för personalen. På förslaget är även slottskapellet skisserat. Celsingska saml, nr 113/75, Nationalmuseum.

Proposed addition to the N wing of the palace, a low building for the staff. The chapel is also included in the sketch.

Fig 22. Förslag till ombyggnad av norra slottsflygeln med nytt och större slottskapellet. Omkring 1690 av Tessin d y. Celsingska saml, nr 119/75, Nationalmuseum.

Proposal for the rebuilding of the N wing of the palace with a new and larger chapel. C 1690 by Tessin the younger.

den motsatta sidan har samma kraftiga kolonner, mellan vilka en läktare för de kungliga öppnar sig. Långsidorna har i stället för det tidigare slottskapellets pilastrar med framförställda kolonner en stramare indelning med enbart pilastrar. Kapellet, som sträckte sig genom två våningar, var nära 40 alnar långt, under det att det tidigare kapellet blott hade en längd av 23 alnar.

Huvudingången till kapellet är upptagen mellan de mellersta pelarna i öster. En trappa för upp till den

kungliga logen och till rummen över prinsessornas avdelning. Mellan kolonnerna i koret leder ingångar till respektive musikrum och sakristia, mellan vilka en trappa för upp till orgel och predikstol.

Förslaget till den omfattande ombyggnaden av Ulriksdals norra flygel stannade emellertid på papperet. Som nedan framgår lät man i stället på 1690-talet uppföra ett fristående kapell, benämnt Helga Trefaldighets kapell.

Slottskapellet i flygeln raseras

Efter Hedvig Eleonoras död 1715 övergick Ulriksdal 1717 till staten som ersättning för lån till änkedrottningen. Ulrika Eleonora d y och Fredrik I fick emellertid disponera slottet. Drottningen var varmt fästad vid Ulriksdal och förde här farmoderns Hedvig Eleonoras byggnadsverksamhet vidare. I början av 1720-talet lät hon bygga om den norra flygelns västra parti. Icke heller denna gång berördes emellertid kapellet av ombyggnadsarbetena. Ulrika Eleonora betonar sålunda i ett kontrakt 27/3 1721: »Wid detta arbetet observeras att den gl: muren kring den i samma flygel nuvarande kyrkian blifwer ståendes, uthan att nedtagas men hwar den behöfwer af reparation eller fönster förändras.» Arbetet utfördes av åldermannen och slottsmurmästaren Jonas Nilsson, som skulle förfärdiga allt murarbetet från grunden såväl inom- som utomhus med välvda trappor, stengolv samt lister under takfoten.⁸⁹

På en vy över Ulriksdal av Gustaf III omges slottet av en livfull samling av ekonomibyggnader, personalbostäder, stall och ladugårdar (fig 24, jfr även fig 23a–b). Nya byggnader har tillkommit och förändringar av slottets inre även ägt rum under Adolf Fredriks och Lovisa Ulrikas tid. De vistades ofta på Ulriksdal och inrättade på 1750-talet en teater därstädes i Beridarehuset, som därefter kallades Confidencen. Denna teater tilldrog sig Gustaf III:s intresse och bidrog till att även

han höll hovliv vid Ulriksdal.⁹⁰ Det kultiverade umgänges- och nöjeslivet härstädes omfattade förutom skådespel även musik, konversation, högläsning och utflykter i det gröna. Hovlivet under upplysningstidens tidevarv hade inte så stort behov av slottskapell som under De la Gardies, Hedvig Eleonoras och Karl XI:s tid med dess många religiösa inslag.

Vid de inredningsarbeten, som genomfördes i slottet under Gustaf III:s tid beslöt man 1774 att rasera slottskapellet. Som en samtida motsvarighet må nämnas att även Gripsholms slottskyrka lades ned för att 1781 lämna plats för Gustaf III:s teater.⁹¹ Redan på 1740- och 50-talen hade Johan III:s kyrka i Uppsala slott rivits.⁹² Vid nedrivningen av Ulriksdals slottskapell manades dock till varsamhet vid nedtagandet av dess inredning, som sades vara av högt konst- och arkitekturhistoriskt värde. Kontrakt slöts 8/3 1774 med slottsbyggmästaren A U Kirstein om att nedriva en vid slottets norra flygel »warande fyrkant», varvid skulle iakttas »at de uti kyrkian warande Decorationer, så wäl som kakelugnar, paneler, dörrar med dörrfoder och fönstren» m m varsamt lossas och nedtas, att så vitt möjligt ingenting sönderbryts eller fördärvas. Sedan de nedtagits av entreprenören skulle de tas i förvar av betjänterna på slottet. Tolv nya rum planerades i den nedrivna delen av flygeln.⁹³

Kapellet i samtida slottskyrkobyggnadskonst

Ett elegant utformat kapellrum i huvudfärgerna vitt och guld samt med återhållsam målningsutsmyckning och marmorering träder oss i bevarade handlingar och föremål till mötes. En föreställning om interiörens utformning ger några kvarstående slottskapell från ungefär samma tid. Färgsättningen, proportionerna och stramheten i utförandet återfinns vi i Ericssbergs slottskapell i Södermanland. En ritning i Nationalmuseum, THC 1222, som kan hänföras till detta kapell, visar det i sin ursprungliga i stort sett bevarade utformning. Väggarna indelas av pilastrar. Predikstol och orgel är uppställda på ömse sidor om altaret. Målningsutsmyckningen är sparsam för att inte förtaga intrycket av klassicistisk stramhet och balans. Tessin d ä nämns i samband med slottets ombyggnad.⁹⁴

Ett annat närstående slottskapell, Hesselbyholms slottskapell i Södermanland, har i utformningen sannolikt direkt påverkats av Jakobsdals slottskapell. Hesselbyholms slottskapell har emellertid en betydligt enklare, mera robust karaktär. Jakob De la Gardie köpte 1651 slottet, som ärvdes av dottern Christina Catharina, syster till Magnus Gabriel De la Gardie och gift med riksamiralen Gustaf Otto Stenbock. Byggnadsmaterial till slottet var anskaffat 1656 och byggnaden synes ha stått färdig 1663.⁹⁵ Kapellets inredning bör sålunda ha skett samtidigt och i nära personlig kontakt med byggherren till Jakobsdals slottskapell. Beträffande inredningen lägger man märke till, att orgeln i stort sett har samma karakteristiska utformning som i Jakobsdals slottskapell (se ovan). Orgel och predikstol är vidare även här uppställda på ömse sidor om altaret. Inredningen är hållen i vitt och guld med marmorerade pilastrar, som indelar väggarna. Sannolikt är detta den ursprungliga färgen.

Även inredningen av Läckö slottskyrka skedde som ovan nämnts i nära anslutning till Jakobsdals slottskapell. Slottskyrkans byggmästare Franz Stimer kallades till Jakobsdal och arbetade där vid tiden för kapellets tillkomst. Fönstrens, altarets, orgelns och predikstolens placering i korpartiet överensstämmer i de båda kyrkorna. Träsnidaren, som svarade för inredningsarbetet i Jakobsdals slottskapell, utförde ramverket och predikstolen med dess snidade detaljer i Läckö slottskyrka. Möjligen har även De la Vallée deltagit i inredningen av denna kyrka. Inte minst orgelfasadens komposition talar för att en ritning av en arkitekt har

förelagat till detta inventarium. Beträffande altaruppsatsen vet vi, att Rausch arbetade efter ritningar.⁹⁶

I Karlbergs slottskapell möter vi även medlemmar av arbetsstaben från Jakobsdal. Som Tord O:son Nordberg visat, har Jean De la Vallée förmodligen gjort ritningarna och Henrik Lichtenberg skulpturarbetet i kapellet.⁹⁷

Utformningen av Jakobsdals slottskapell med dess enhetlighet, stramhet och balans visar, att den ledande arkitekten följt upp arbetet på platsen. Livfullare, av mustig dekor smyckade kyrkorum möter vi i andra fall, där De la Gardies egen anda är dominerande såsom i Venngarns, Ekholmens och Höjentorps kapell.⁹⁸

Jakobsdals slottskapell med dess indelning av väggar med pilastrar och framförstående kraftiga kolonner är ett tidigt exempel på den kapelltyp, som vi senare flerstädes möter inom barockens slottskyrkoarkitektur. Ett samtidigt planerat kapell av ungefär samma format som Jakobsdalskapellet visar ett förslag till slottskyrka vid Drottningholm, Celsingska saml 29/75 i Nationalmuseum. Kraftiga kolonnpar flankerar här väggar och altaruppställning. I ett senare förslag, THC 1213, ersätts kolonnerna av pilastrar.⁹⁹

Kyrkotypen fick sin stoltaste manifestation i Karl XI:s kyrka i Stockholms slott, inredd 1693–97. Strax efter färdigställandet förstördes den emellertid av slottsbranden 1697.¹⁰⁰

Ombyggnadsplanerna av Ulriksdals slottskapell vid tiden omkring 1690 står nära den ungefär samtida utformningen av slottskyrkan i Stockholms slott. Planerna, som emellertid stannade på papperet, kan sättas i samband med en intensiv kyrkobyggnadsverksamhet för kungafamiljen, som påbörjades vid denna tid under Tessin d y:s ledning. Såväl Hedvig Eleonora som sonen Karl XI var varmt intresserade av kyrkobyggnadsverksamhet. Vid Drottningholm påbörjades slottskyrkan 1690. Vid Strömsholm planerades även ett slottskapell enligt förslag av Tessin d ä. Inredningen av detta drog emellertid ut på tiden. Först 1741 var det fullbordat.¹⁰¹ Vid Kungsör anlades Kung Karls kyrka 1691.¹⁰² Bland Tessin d y:s projekterade slottskapell må även nämnas ett kapell till ett lustslott för Karl XII, THC 1550 6/7. Kapellet, som planerades i ena flygeln till detta slott, hade en plan med likartad utformning som ombyggnadsplanerna av Ulriksdals slottskapell.¹⁰³

De vänskapliga förbindelserna mellan Sverige och

Danmark, som blev en följd av Ulrika Eleonoras äktenskap med den svenske kungen, kom också att bära frukt för Tessin d y:s del. År 1693 fick han sålunda i uppdrag att utföra ritningar till Amalienborgs

slott i Köpenhamn. I slottets ena flygel planerades därvid ett kapell med väggarna indelade av pilastrar och med motsvarande placering som i arkitektens ombyggnadsförslag för Ulriksdals slottskapell.¹⁰⁴

Bönekammare

I huvudbyggnadens nedre våning hade Hedvig Eleonora sin bostadsvåning, till vilken även hörde en bönekammare. Förutom slottskapell inrättades stundom särskilda andaktsrum eller bönekammare på slotten. Andaktsrum var sålunda inredda såväl i Stora huset i Stockholm som på Läckö slott.¹⁰⁵ På Frederiksborgs slott i Danmark inrättades vid slottskyrkans norra sida en kostbart utsmyckad bönekammare för Christian IV.¹⁰⁶

I 1689 års inventarieförteckning uppräknas de angränsande rummen sålunda: alkoven — förgyllda kabinettet — lilla sängkammaren — bönekammaren — kammaren näst bönekammaren, där Hennes kungl Maj:ts saker brukar förvaras — lilla gången mellan Hennes kungl Maj:ts audienskammare och lilla kök —¹⁰⁷. 1689 års inv ger oss även upplysningar om bönekammarens inredning och inventarier. Väggarna var klädda med blå damast. För fönstren hängde en vit taftgardin. Bland bönekammarens inventarier märks en bönepall av valnötsträ »inlagdh medh tenn, hennes kongl. M:tes namn och Chrona», ett litet bord likaledes av valnötsträ med inläggningar av »färgat trä», en liten länstol klädd med blommigt tyg, en pall av ek och två bokskåp »uthi wäggen» med dörrar av »Fraustglaas medh förgylt bly». Skåpen var inuti klädda med blå damast. Bland tavlor och målningar i bönekammaren må nämnas en bild av Kristus på pergament med Kristi lidandes historia skriven runt omkring bilden, en bild av Maria Magdalena »medh ett död-hufwud» i förgylld ram, Timor Domini, Charitas, Spes och »dödeligheeten» målade på koppar med förgyllda ramar, en bild av Karl X Gustaf i svart, åttkantig ram (av A Gelton, nu på Gripsholm) samt bröstbilder av de saliga barnbarnen prinsarna Gustaf och Ulrik (av Cornelis van der Meulen 1686 efter byster av N Millich, nu på Gripsholm).¹⁰⁸

Hedvig Eleonoras bönekammare synes ha inretts i samband med ombyggnadsarbetena på slottet under Tessin d ä:s ledning. För utsmyckningen av kammaren anlätades hovsnickaren Lucas Meilandt och stucka-

tören Carlo Carove. Enligt en verifikation över arbeten utförda av Lucas Meilandt åren 1678–80 hade denne förfärdigat »1 taak med lister och zirater samt bildhuggarearbete» i Hennes kungl Maj:ts bönekammare.¹⁰⁹ År 1685 erhöll Carlo Carove betalning för material till Hennes kungl Maj:ts lilla säng- och bönekammarens ändrande och förfärdigande, bl a gips och osläckt kalk samt guld till förgyllning av lister.¹¹⁰

Lucas Meilandt, som var hovsnickare vid Stockholms slott och arbetade där till sin död 1689, anställdes redan 1642 av Jakob De la Gardie för arbeten i Makalös och 1644–45 »Wed Järffua gård» (Jakobsdal).¹¹¹ På Ulriksdal möter vi honom ännu i räkenskaper 1685 för reparationer på Grottan.¹¹² Den italienske stuckatören Carlo Carove var verksam i Sverige 1667–97 och arbetade bl a med stucktak på Drottningholm 1667–74.¹¹³ Han nämns som vattenkonstmästare vid Ulriksdal 1680–96 och synes ha övertagit denna uppgift av Matthias Holl, som ännu 1679 förekommer i Ulriksdals räkenskaper.¹¹⁴

Bönekammare i slottets nedre våning upptages även i 1744 års inventarieförteckning.¹¹⁵ Denna förteckning, som upprättades i samband med att konung Adolf Fredrik och drottning Lovisa Ulrika övertog slottet, visar att samlingen av religiösa konstföremål väsentligt utökats sedan Hedvig Eleonoras tid. Interiören är även förändrad. Väggarna var klädda med pärlfärgad damast. Bland inventarierna märks en bönepall med dyna av violett sammet, kantad med breda guldgaloner, och ett fyrkantigt bord med inläggningar i form av rosor. Kammaren var rikt smyckad med tavlor, bland vilka märkes 16 st små fyrkantiga tavlor med förgyllda ramar, av vilka två framställer Kristus och de övriga bilder ur Kristi liv på kopparplåtar, två kungliga porträtt i vax samt ett i gips med runda, svarta ramar, ett kopparstycke framställande Kristi hudflängning, drottning Ulrika Eleonoras porträtt med de fyra prinsarna i förgylld ram, samt Karl XI:s porträtt, förfärdigat av drottning Ulrika Eleonora i rund, förgylld ram.

Två skåp i bönekammaren uppges rymma åtskilliga inventarier, såsom en liten guld kalk med paten, kanna och oblatask, ett litet timglas med bärnstensfoder, en snidad Petrusfigur i brunt trä på piedestal av svart ebenholz med sköldpaddsinläggningar samt två st kalkkläden, ett ljusblått kantat med smala guldfransar

samt ett vitt med svarta bokstäver och verser, kantat av svarta fransar.

Av sistnämnda inventarier framgår att bönekammaren förutom för enskild andakt även användes för kommunion.

HELGA TREFALDIGHETS KAPELL

Byggnadshistoria och byggnadsbeskrivning

Under första hälften av 1690-talet fann man en ny lösning på problemet med det alltför trånga kyrkorummet. Som komplement till kapellet i slottsflygeln uppfördes ett fristående kapell av trä, Helga Trefaldighets kapell. Uppenbarligen förbehölls det elegantare kapellet i flygeln de kungliga och hovfolket, under det att det enklare träkapellet var avsett för de övriga anställda.

Källmaterialet ger oss ingen inblick i uppförandet av den nu försvunna byggnaden. Indirekt kan vi emellertid komma fram till en datering med hjälp av tvenne årtal, som kan knytas till kapellet och vilka anger gränserna för dess tillkomst. 1689 års inv upptar endast kapellet i slottsflygeln. Träkapellet var sålunda ännu inte uppfört. År 1696 anskaffades flera föremål »in der neuen Kirchen oder Capell» (se nedan).

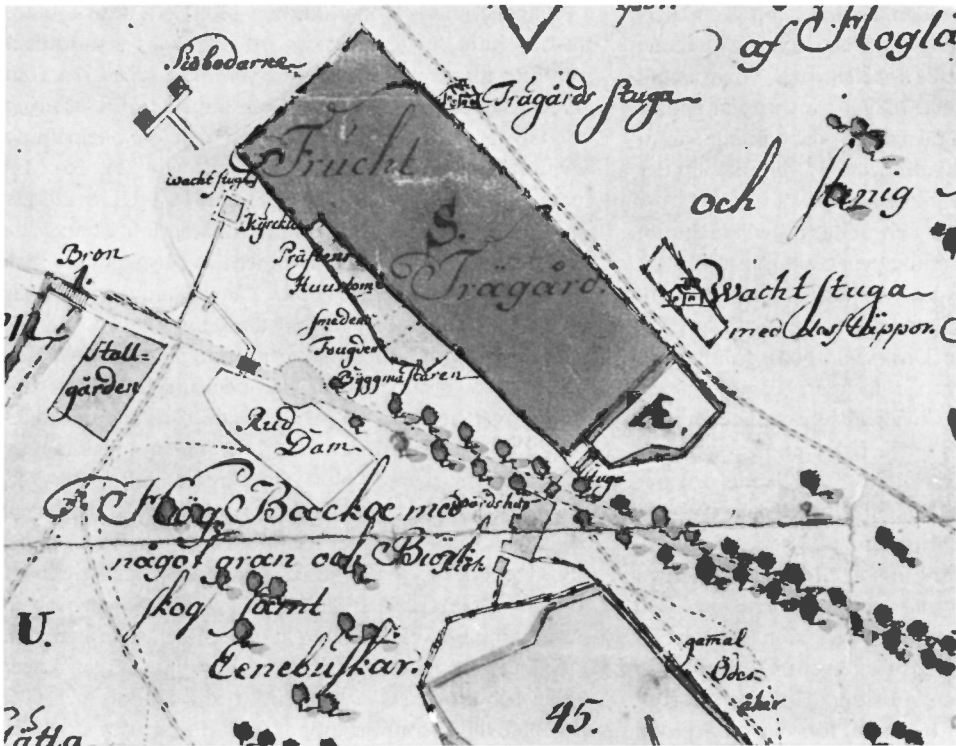
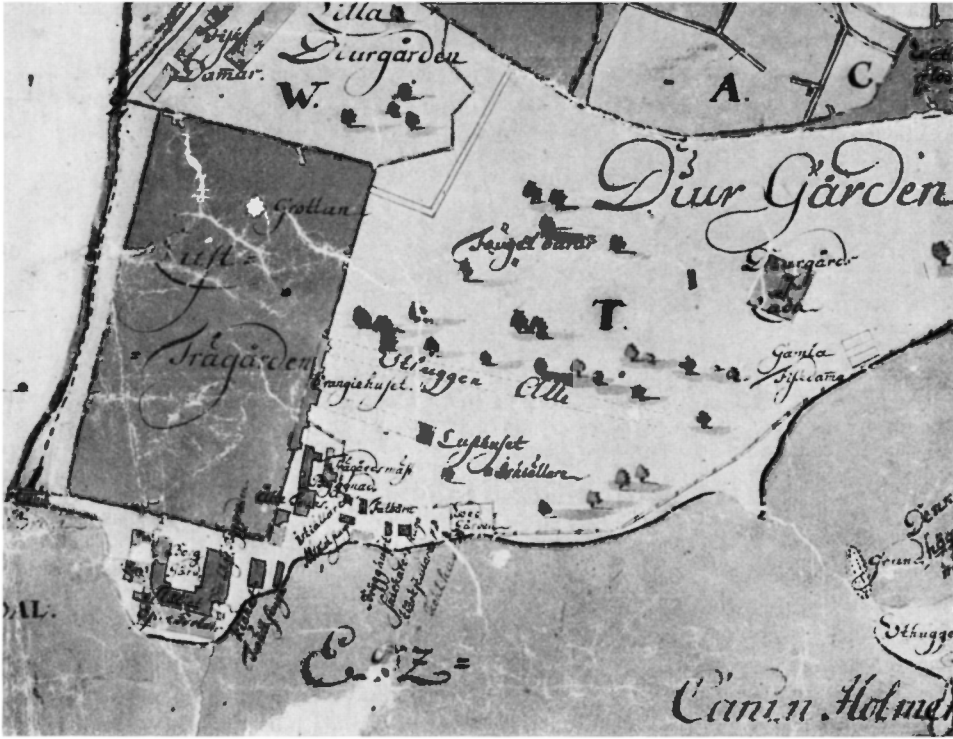
Invid Edsviken söder om den udde, på vilken slottet är beläget, fick det nya träkapellet sin placering på samma plats som Ulriksdals nuvarande kapell. Området synes ha planerats först i samband med kapellets tillkomst. På en karta över Ulriksdal i Nationalmuseum markeras sålunda här flera sandgropar, där man synes ha hämtat material till byggnadsverksamheten vid slottet.¹¹⁶ Här anges även stora fiskdammar, som har sitt utflöde i viken och över vilket broar ledde. Ett par hus för olika anställda, en vedgård, en brygga vid sjön med två sjöbodrar utgör bebyggelsen.

På en karta i LMV 1709 är kapellet markerat men trakten sydväst därom, där sandgroparna på den tidigare kartan var markerade, anges som gropig och ojämn (fig 23 b).¹¹⁷ Denna karta ger även en föreställning om den ökade arbetsstaben vid slottet. Inte bara slottet har utökats med en låg byggnad för personalen vid

norra flygeln. Ett antal hus för olika anställda är jämte ekonomibyggnader även uppförda på ett område längs sjön norr om slottet. Här bor åldfrun, trädgårdsmästaren och snickaren. Söder om kapellet är en rad hus markerade för prästen, smeden, slottsfogden och byggmästaren. Till slottets anställda hörde dessutom personal för stall och ladugård och en skiftande skara byggnadsfolk, som liksom på Magnus Gabriel De la Gardies tid periodvis hade sin bostad vid slottet.

Kapellet hade enligt kartan 1709 kvadratisk planform. Runt byggnaden är ett likaledes kvadratisk område markerat. På några vyer över Ulriksdal från 1700-talets andra hälft skymtar kapellet: En lavering av Gustaf III i Nationalmuseum och en oljemålning av J Säfvenbom i Ulriksdals slott (fig 24, 25). En pennteckning av A F Cederholm 1816 i UUB återger även kapellet.¹¹⁸ På de båda förstnämnda målningarna skymtar kapellet bakom raden av byggnader men skymmes delvis av lövträd. På teckningen 1816 är byggnaden till större delen dold av lövträd. Av de båda förstnämnda målningarna framgår att byggnaden uppförts i stram klassicism med indelning av väggarna med listverk, högt placerade fönster samt mansardtak. På teckningen 1816 är ingen indelning av väggarna markerad, blott stora rektangulära fönster, indelade i rutor. Taket skymmes helt av träden. Till ingången i väster leder trappor upp. En klockstapel av klockbockstyp står strax sydost om kapellet. Enligt ett inv 1802–1804 innehöll »CapellBygningen» även åtta kammare, bl a för livrétbetjänten och silverknekten.

Några uppgifter i Ulriksdals byggnadsräkenskaper talar för att kapellet stod inför sin fullbordan 1696. På Hedvig Eleonoras uppdrag förfärdigades detta år

»Ein Eccehomo in der neuen Kirchen oder Capell». Samma år förärade Hedvig Eleonora en uppsättning nattvardskärl till kapellet (se nedan). År 1697 upptar räkenskaperna »en uthskuren Rahm i Nyia Kyrkian». ¹¹⁹ År 1696 meddelas även att predikstolen och altaret i kapellet hade målats och förgyllts. ¹²⁰ Det framgår dock ej klart, om det senare arbetet gällde kapellet i slottsflygeln eller Helga Trefaldighets kapell.

Vem svarade för utformningen av Helga Trefaldighets kapell? Då inga uppgifter härom har påträffats i källmaterialet, kan vi blott pröva tänkbara möjligheter. Ovannämnda räkning 1696 rörande altaret och predikstolen upptar även målning och förgyllning i stora salen på slottet enligt Tessin d y:s dessein. Efter faderns död 1681 hade han övertagit dennes uppgifter vid slottet. Som nämnts utförde han omkring 1690 även ett ombyggnadsförslag till kapellet i slottsflygeln. Tessin d y är sålunda en tänkbar arkitekt även till Helga Trefaldighets kapell. Ett annat exempel på samma trä-

byggnadskonst i stram klassicism är Gräsö kyrka i Uppland, som åren 1695–97 uppfördes på Karl XI:s bekostnad. Det ligger nära till hands, att Tessin d y, som vid denna tid arbetade med flera kyrkor på Karl XI:s uppdrag, bidragit till utformandet även av Gräsö kyrka. ¹²¹ Han övervakade emellertid inte uppförandet av denna kyrka. I januari 1697 uppgav sålunda Olaus Rudbeck, att han hade uppsikt över »Capellets byggnaden på Gräsön.» ¹²² Rudbeck gav även ritningar till träbyggnader och anläggningar vid Ulriksdal och kan sålunda ha medverkat till det samtidigt med Gräsö kyrka uppförda slottskapellet. ¹²³

Liksom Ulriksdal omgavs Strömsholm av flera träbyggnader. Bland dessa märkes pagebyggnaden, uppförd 1671–81 och värdshuset 1695–97. ¹²⁴ Vi finner här en likartad klassicistisk träbyggnadskonst med tvåvåning fönsteranordning och indelning av väggarna av stående virke, som präglar Helga Trefaldighets kapell på Gustaf III:s och Säfvenboms målningar. ¹²⁵

Inredning och inventarier

Det tidigaste inventarium, som ger oss uppgifter om kapellets inredning och inventarier, härrör från åren 1802–1804. ¹²⁶ År 1773 nämns kapellbyggnaden blott med en rubrik (inv). ¹²⁷ I 1800-talsinventariet återfinns vi emellertid flera föremål från det 1774 rivna kapellet i slottsflygeln. Vi kan därför inte få en bild av kapellets ursprungliga inredning och inventarier.

Altaranordning

Altardisken med en lös pall var klädd med gammalt rött kläde. Sannolikt tillhörde den Ecce Homo, som 1696 målades till det nya kapellets altaranordning (fig 26). Målningen torde vara identisk med en oljemålning från Ulriksdals slottskapell med detta motiv, vilken 1890 deponerades i Nordiska museet och 1943 överfördes till SHM (inv nr 23003:115):

Målningen framställer den törnekrönte Kristus (fig 26). Kroppen, avbildad till höften, är vriden åt höger, ansiktet vänt åt vänster. Ansiktet har rena drag

och är skäggprixt. Huvudet omges av en svag gloria. Händerna är hopbundna med ett rep; höger hand fattar om ett gissel. Den nakna kraftiga överkroppen är muskulöst framställd. Kristus är iförd ländkläde samt en från skuldrorna fallande mantel, sammanhållen av händerna vid hans vänstra sida. Manteln lila, ländklädet ljusblått, bakgrunden svart.

Målningen är infattad i en ram av trä och gips. Den pålagda gipslisten är utformad som en blad- och blomstergirland i ganska kraftig relief. Ramens höjd 137, bredd 114 cm. Dagermått: Höjd 104, bredd 81 cm.

Som ovan nämnts upptar en räkning 1696 en Ecce Homo i det nya kapellet. Räkningen redovisar arbeten av Hans Georg Müller, utförda 1696 för Hedvig Eleonora till Ulriksdal. För målningen av Ecce Homo anges en summa av 8 rdr och för dörröverstycken till Hennes Maj:ts alkov 10 rdr styck. Müller inkom till Sverige från Holstein 1675 och anställdes av Hedvig Eleonora på Jakobsdal, där han bl a utförde fem porträtt av hennes förfäder. Han var verksam på slottet ännu på 1690-talet samtidigt som han arbetade på andra slott, från och med 1702 även Drottningholms och Stockholms slott. På Drottningholm är en plafondmålning i det sk sammetsrummet från 1703 bevarad av hans hand samt en allegori över prins Carls födelse i yttre för-

Fig 23a–b. Karta över Ulriksdal 1709. Ägomätning av Nils Edberg 1709. ÖIÄ:s arkiv. RA.

Map of Ulriksdal, 1709.

Fig 24. Akvarell över Ulriksdal av Gustaf III, omkring 1760. C 15561, Nationalmuseum.

Water-colour of Ulriksdal, by King Gustaf III, c 1760.

maket till slottet. Müller uppges död 1713. Av kyrkliga arbeten må nämnas en altartavla till Sala kyrka 1713.¹²⁸

Enligt räkenskaperna 1697 erhöll Catarina Carove betalt för en »uthskuren Rahm i Nyia Kyrkian».¹²⁹ Catarina Carove var sannolikt änka efter stuckatören Carlo Carove, död 1697, och uppbar betalning för hans arbete. Ramen torde vara identisk med ovan nämnda ram med pålagd blad- och blomstergirland i stuckarbete.

Bokpulpet, timglas

En bokpulpet, klädd med gammal gyllenduk samt försedd med fransar och smala guldgaloner, synes härröra från kapellet i flygeln (se ovan Predikstol). Inventariet upptar även ett timglas med fyra glas, utmärkande 1/4, 2/4, 3/4, och 1 timme.

Bänkinredning

Elva bänkgavlar från Ulriksdals kapell deponerades 1890 i Nordiska museet och överfördes 1943 till SHM (inv nr 23003:85). De synes ha tillhört bänkinredningen i Helga Trefaldighets kapell, då de i utformningen skiljer sig från bänkinredningen i kapellet i flygeln.

Bänkgavlarna av polerad ek är vid ryggsidan raka, vid främre sidans övre del dekorerade med kraftiga reliefskurna akantusblad, som följer en djup, halv-cirkelformig inskärning. Bänkgavelns nedre del, nedanför sittbrädan är kontursågad. Från det utsvängda mittpartiet är inskuren en bågformig kurva, som nedtill slutar i en volut. Över mittpartiet löper en horisontal slå, på vilken sittbrädan vilat. Gavlna är likformiga på båda sidor med undantag för ett exemplar,

Fig 25. Oljemålning över Ulriksdal av J Säfvenbom, omkr 1760. Detalj. Helga Trefaldighets kapell med mansardtak och listindelning av ytterväggarna synes i bildens mitt. Ulriksdals slott. Foto 1976.

Oil-painting of Ulriksdal c 1760. Detail. The Holy Trinity chapel with mansard roof and division of the outer walls can be seen in the centre of the picture.

som är plant på ena sidan. På gavlarnas ovansida löper en kant, vid vilken troligen en krönande list har varit fästad. På ryggsidan rester av träpluggar. Höjd 95,5, varierande bredd 43–46, tjocklek 4 cm. 1690-talet.

Orgel

Rester av en orgel på Confidencens vind torde enligt dateringen nedan ha tillhört Helga Trefaldighets kapell. Tio pipor från denna orgel insattes i den 1963 färdigställda orgeln i det nuvarande slottskapellet. De återstående delarna är svårt ramponerade med lösa delar. Orgeln är målad i gråvitt. Delar av fasaden, målad i mörkare grått, samt en bågformig avslutning upptill har även påträffats. Enligt fasadens utformning

och lösa ornament synes orgeln härröra från 1800-talets första hälft.

Dopfat, nattvardskärl

Till Kungl Silverkammaren i Stockholms slott överfördes 1921 ett dopfat av delvis förgyllt silver, gåva till Helga Trefaldighets kapell av Ulrika Eleonora d y 1734. Det upptages i kapellets inv 1802–04.

En uppsättning nattvardskärl, bestående av kalk, paten och oblatask förädrades enligt inskrifter 1696 till Helga Trefaldighets kapell av Hedvig Eleonora. Till kapellets nattvardskärl hörde även en vinkanna, skänkt av Hedvig Eleonora 1704, en vinflaska, gåva av Ulrika Eleonora d y 1722, samt ett sockenbudstyg

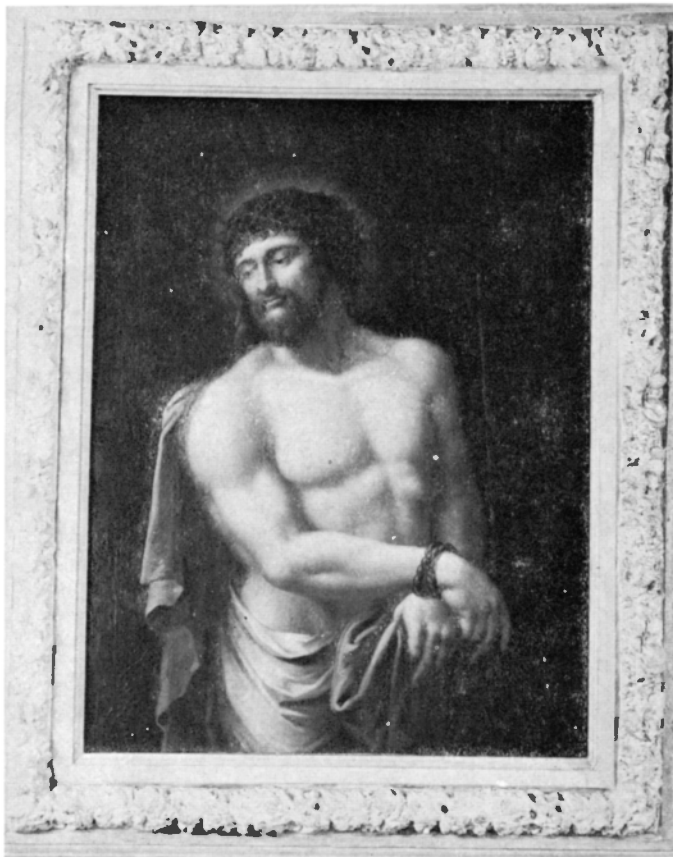

Fig 26. Ecce Homo. Oljemålning av Hans Georg Müller 1696 till Helga Trefaldighets kapell. Ram med pålagd gipslist av stuckatören Carlo Carove. SHM inv nr 23003: 115. Foto SHM.

Ecce Homo. Oil-painting by Hans Georg Müller, 1696, for the Holy Trinity chapel. Frame with plaster-of-paris moulding by Carlo Carove, stucco-worker.

från 1707–08, gåva av Hedvig Eleonora. Dopfatet och samtliga nattvardskärl behandlas närmare bland det nuvarande kapellets inventarier.

Ljusredskap

Kapellets ljusredskap bestod av en ljuskrona av metall med sex pipor samt två större och sex mindre »Häng-ljusstakar» eller lampetter av driven mässing.

Textilier

Inv 1802–04 redovisar ett fåtal textilier: Ett antependium av skuren sammet i fyra våder med guldbotten och fransar, ett kalkkläde av nättelduk, en håv av röd sammet, vilken nyttjas i det nuvarande kapellet (se nedan), samt en gammal håv av guldyg med galoner. V Björnström uppger 1875, att två kollekthåvar från Helga Trefaldighets kapell var upphängda i det nuvarande kapellets sakristia (s 6).

Oljemålningar, tavlor

Två tavlor, framställande skapelsen och yttersta domen nämns även bland inventarierna i slottskapellet i

flygeln (se ovan). Dessutom upptages i Helga Trefaldighets inventarium en tavla, framställande den kananeiska kvinnan samt en tavla med »Frälsarens Bröst-Bild». Den senare tavlan synes vara identisk med ovannämnda Ecce Homo.

De båda inskriftstavlorna, som var placerade ovanför predikstolen och orgeln i slottskapellet i flygeln, återfinns även i ovannämnda inv (fig 16–17).

Böcker

Karl XII:s bibel 1708 nyttjas i det nuvarande kapellet och beskrives nedan.

Klockor

I klockstapeln vid kapellets södra sida hängde två klockor. Konung Oscar II skänkte klockorna till Skansen (öppnat 1891). De är där upphängda i en kopia av klockstapeln från Håsjö kyrka i Jämtland. — 1. Den större klockan har runt hals och slagring växtornament samt följande inskrifter, runt halsen: »Gerhardt Meyer¹³⁰ me fecit», runt slagringen: »I dag mit folck så snart I höra min röst så bögyen Eder sin

att sökia himmelsk tröst.» På klockans liv på ena sidan Hedvig Eleonoras monogram, på andra sidan följande inskrift inom bladranka: »Helga Trefalde/hetz / Capel / Ulrichsdal / Anno 1708.» Höjd 56, diameter 58 cm. — 2. Den mindre klockan har runt hals och slagring växtornament samt följande inskrifter, runt halsen: »Gerhardt Meyer me fecit Holmiae,» runt slagringen:

»Försambler mig mina heliga som förbundet mer achta en offer Ps 50: 5 (=Församlen till mig mina fromma som sluta förbund med mig vid offer, Ps 50: 5). På klockans liv på ena sidan Hedvig Eleonoras monogram, på andra sidan följande inskrift inom bladranka: »Helga Trefaldehetz / Capel / Ulrichsdahl.» Höjd 44, diameter 44 cm.

ULRIKSDALS NUVARANDE SLOTTSKAPELL

Byggnadshistoria

Ulriksdals nuvarande slottskapel är beläget på en udde vid Edsviken ca 200 m söder om Ulriksdals slott på samma plats som Helga Trefaldighets kapell (fig 27). I viken, fordom benämnd »Kyrkowiken», utrinne en å, över vilken en bro leder över till slottet (fig 28). Vid brofästet ligger en stallbyggnad, sedan 1967 inrymmande Osteologiska institutionen vid Stockholms universitet. I samma byggnad erhöll slottskontoret 1965

nya lokaler. Söder om kapellet ligger vidare slottsfogdens bostad, en kavaljersbyggnad samt det 1868 uppförda Ulriksdals värdshus. Mitt emot detta på andra sidan av den allé, som för fram till slottet, ligger Confidencen, där Lovisa Ulrikas och Gustaf III:s slottsteater var inrymd.

Träkapellet från 1690-talets början hade vid 1800-talets mitt tjänat ut och man beslöt att uppföra ett

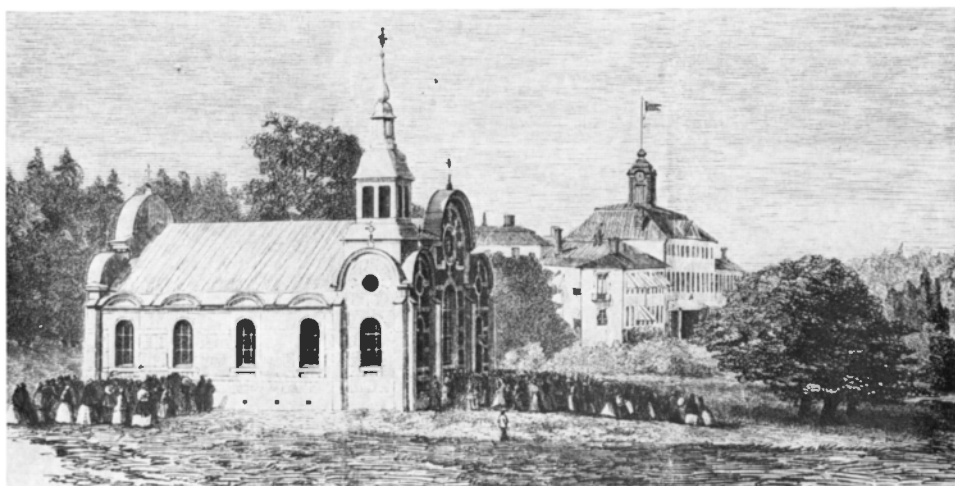

Fig 27. Ulriksdals nuvarande slottskapel, uppfört 1865 av Fredrik Wilhelm Scholander. Gravyr, 1800-talets senare del. ATA.

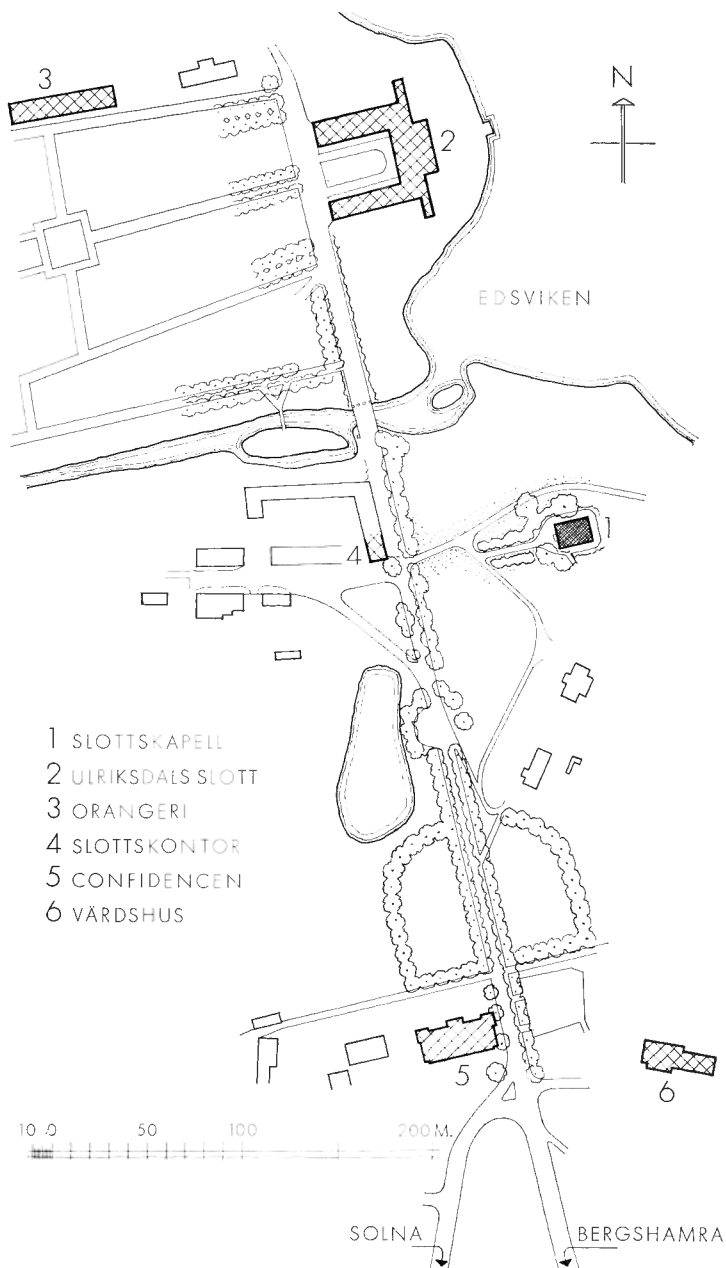
The present palace chapel at Ulriksdal, built in 1865 by Fredrik Vilhelm Scholander. Engraving, latter part of the 19th century.

ULRIKSDALS NUVARANDE SLOTTSKAPELL

Fig 28. Situationsplan, 1: 4 000.

J Söderberg 1975.

General plan.

nytt slottskapellet på samma plats. Vid utformningen och inredningen av detta kapell deltog Karl XV och hans gemål, drottning Lovisa, personligen. Kapellet, som invigdes Lovisadagen den 25 augusti 1865, kallades ofta Drottning Lovisas kapell (Björnström, s 5 f).

Arkitekten

Uppdraget att utforma slottskapellet gav Karl XV till arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander. År 1850 hade

denne blivit ledare för arbetena vid Stockholms slott och fick följande år titeln hovintendent. Oskar I upplät 1856 Ulriksdals slott till sommarresidens åt kronprins Karl, sedan 1859 konung Karl XV. Efter det att slottet hade varit invalidinrättning 1822-49 behövdes en grundlig upprustning av byggnaden. Denna skedde under ledning av Scholander. Redan 1857 var slottet så iståndsatt att kronprinsen och hans gemål kunde flytta in. Ett omfattande förslag till ny fasad för slottet

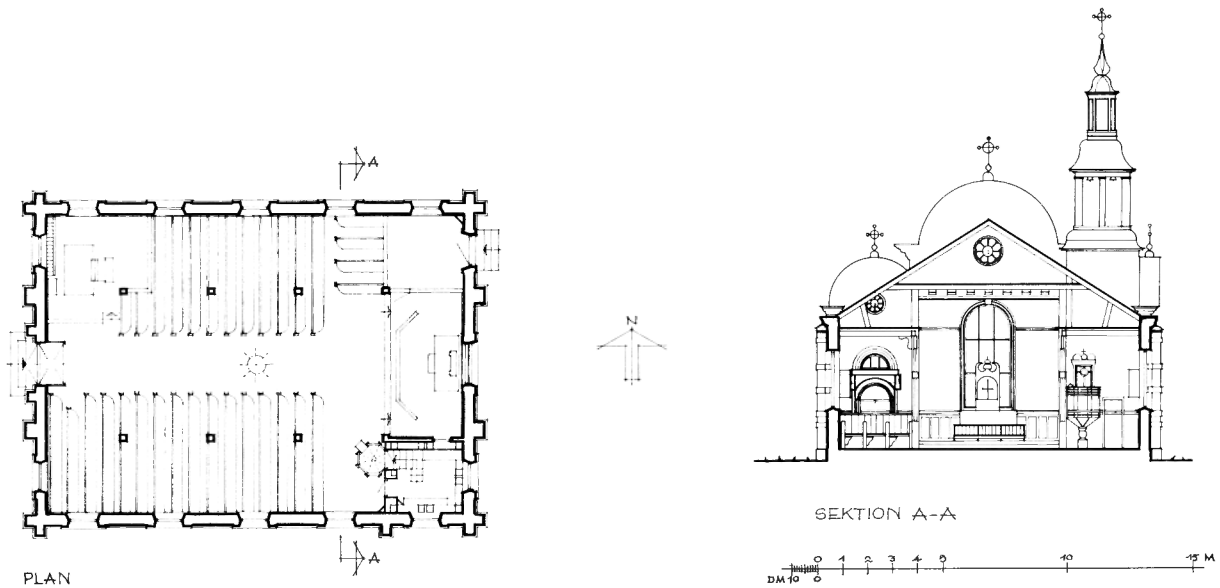

Fig 29–30. Plan och tvärsnitt mot öster, 1: 300. Uppm Kungl Byggnadsstyrelsen 1975, kompl J Söderberg 1975.

Plan and cross section looking E.

upprättades även av Scholander men utfördes aldrig. Däremot skapades med anlitande av medeltidens och renässansens formspråk helt nya interiörer i tidens romantiska anda i nära samverkan mellan kung och arkitekt. Båda var målare och hade gemensamma konstnärliga intressen.¹³¹

Även vid utformningen av det nya slottskapellet återgick Scholander till äldre stilar. Han fullföljde i vissa avseenden sin morbroder och svärfar Axel Nyströms linje i svensk 1800-talsarkitektur. Liksom Nyström studerade Scholander i Italien, varifrån han 1846 hemkallades för att upprätta ritningar till Nationalmuseum. Han blev 1848 professor i byggnadskonst vid Konstakademien, 1864 intendent vid ÖIÄ och 1868 Konstakademiens sekreterare efter Nyström.¹³² Vid Konstakademien studerades under Scholander antikens och högrenässansens formbildningskonst. Den bekanta förteckningen över hans byggnader, författad av honom själv, vittnar om att han fångade motiv från olika länder och skilda tider. Med klassicism blandade sig förkärleken för andra stilar, orientaliska, moriska, holländsk renässans men också byggnader i träkonstruktioner.¹³³ I Ulriksdals slottskapell gav Scholander uttryck åt sin kärlek till renässansen, som han studerat den i Holland samt i Venedig med dess orientaliska inslag. Kapellet är enligt hans egen terminologi uppfört »i holländsk renässans med höga

rundgavlar, ungefär på samma sätt som å ungrenässansens skapelse Scuola di San Marco i Venedig».^{134a} Utformningen av kapellets innertak vittnar om arkitektens intresse för träkonstruktioner. I ett förslag av Scholander till utvidgning av Kalmar slotts kyrka 1858 med »Gröna salen» möter vi en motsvarande utformning av innertaket.^{134b} Kapellets färgsättning är ett uttryck för Scholanders förkärlek för koloristiska effekter. Han studerade bl a den polykroma antiken liksom den moriska koloriten och även färgsättningen i senare perioders arkitektur. Kontrasten mellan rosarött och gult i kapellets exteriör kunde åstadkommas genom att Scholander använde murputs ej blott till väggytor utan även för lister, portaler och dekorationer.

Till den inre kretsen kring Karl XV hörde den armeniske stallmästaren Demirgian, som hade sitt sommarhem på Överjärva och synes vara upphovsman till ett 15 m långt kapell därstädes (Strandman a a, s 30 ff). Överensstämmande med Ulriksdals slottskapell är det orientaliska inslaget hos denna kapellbyggnad. Dess halvcirkelformiga överfönster för tanken till Ulriksdals slottskapells halvrunda bågar ovanför fönsterpartierna.

Scholander, i sin mångsidighet själv i mycket en renässansmänniska, visar även i sin arkitektur en förkärlek för renässansen. Bernadotteska gravkoret vid

Fig 31. Slottskapellet från sydväst. Foto 1975.

The palace chapel from SW.

Riddarholmskyrkan uppfördes i tysk renässansstil 1858–60. Ekholmens slott i Uppland ombyggdes 1857 i renässans. Vånga kyrka i Östergötland och Gamla Tekniska högskolan i Stockholm är vidare exempel på verk av Scholander i denna stil. För det moriska inslaget i hans arkitektur svarar gravkoret och infarten till mosaiska kyrkogården utanför Norrtull i Stockholm, uppförda 1855. Exempel på arkitektens utnyttjande av medeltida stilar ger Visby läroverk och Gärdserums kyrka i Småland i gotisk stil.¹³⁵ Scholander har för övrigt upprättat ritningar till nybyggnader och förändringar av ett ansevärt antal kyrkor.¹³⁶

Kapellets uppförande

Fredrik Wilhelm Scholander erhöll 20/10 1865 betalning, 750 rdr rmt, för ritningar och tillsyn av arbetet med

kapellets uppförande. I en särskild volym räkenskaper för Hovförvaltningen redovisas de medel som använts till kapellets uppförande åren 1863–65. Slutsumman uppgick till 26 946: 63 rdr rmt för byggnadens uppförande.¹³⁷

Av det föreliggande materialet kan vi särskilja, vilka som gjorde de största insatserna vid kapellets uppförande. Ledningen av byggnadsarbetena anförtroddes att döma av dagnotor m m åt Eric Hagman. Under denne byggmästare arbetade en grupp hantverkare, som vi genom räkenskaper, verifikationer och dagnotor känner till namnet: murarna S Nilsson och J P Jansson, snickarna J Hagman och J Nilsson, stenhuggarmästaren J Staberg, plåtslagaren N P Ekholm och timmerrmannen O Bylin. Enligt arbetslönerna torde S Nilsson vara den murmästare, som svarade för murarearbetet. Hans daglön uppgick till 3,75 rdr rmt under det att J P

Fig 32. Västfasaden. Foto 1975.

The W front.

Janssons daglön uppgick till 2,10 rdr rmt. Daglönerna för snickarna J Hagman och J Nilsson uppgick till 1,75 rdr rmt.¹³⁸ Med kapellets utsmyckning arbetade bildhuggarna Wilhelm Hoffman och G A Schneider, målaren C A Billström, G Andersson och G Folcker svarade för förgyllning och försilvring i kapellet.

Vi kan i arkivmaterialet ganska detaljerat följa byggnadsarbetets fortgång. År 1863 började man att anskaffa byggnadsmaterial till kapellbygget, såsom tegel och sandsten samt krut till stensprängning. Byggnadsmaterial levererades därefter successivt under hela år 1864.¹³⁹ Tegel köptes av Alexis Ankarcrona, bräder av Oscar Seippel. Skogsvirke anskaffades från Bromseby gård, kalk från Gotland.¹⁴⁰

I februari 1864 hade man hunnit så långt att grundläggningsarbetet var avslutat. Grundläggningen utfördes av muraren J P Jansson, som denna månad erhöll 781 rdr rmt för stensprängning och grundläggning.¹⁴¹ Arbetet med kapellet var i full gång sommaren 1864. Stora partier murtegel fördes sjöledes till Ulriksdal juni–augusti 1864. Ansvaret för murningsarbetet,

den huggna stenens inpassning, putsning av kyrkan och draging av lister anförtröddes åt murmästaren S Nilsson.¹⁴² I murningsarbetet deltog även den ovan-nämnde muraren J P Jansson. I början av september var murningsarbetet avslutat och taklag uppsatt.¹⁴³ I december utgick betalning till plåtslagaren N P Ekholm för täckning av yttertaket med 16 skeppund järnplåt, plåtdetaljer å gavlar, lister och tornet samt till tornets krönande kors.¹⁴⁴

Våren och försommaren 1865 putsades kyrkan in-vändigt och utvändigt under ledning av murmästaren S Nilsson. Den 1 juli 1865 utgick sålunda betalning, 1 550 rdr rmt, till S Nilsson för putsning av kyrkan utvändigt, draging av listverk samt fogstrykning.¹⁴⁵

Stora partier bräder framfördes i december 1864 till kapellet, uppenbarligen avsedda för dess inredning. Enligt dagnotor utfördes under december månad snickeriarbete, vilket fortgick under våren och sommaren 1865.¹⁴⁶ Man arbetade i februari–mars med att sätta upp pilastrar och lister av trä, fönsterbågar och portar.¹⁴⁷ Under sommarmånaderna fullbordades kyr-

kans inredning och inventarier, som nedan redovisas beskrivningen av respektive föremål. Målningsarbetet — såväl utsmyckning som hantverksmässig målning — utfördes å såväl kyrkans inre som yttre av C A Billström.¹⁴⁸

Den 25 augusti 1865 invigdes högtidligen kapellet i närvaro av kung Karl XV och drottning Lovisa. Invigningstalet hölls av kyrkoherden H Ahlberger, Nyköping, tidigare pastor vid Ulriksdal. Invigningspredikan hölls av slottspastorn. Vidare utfördes fyrstämmig mässa från altaret.¹⁴⁹

Fig 33. Tornet över sakristian. Foto 1975.

The tower over the vestry.

Byggnadsbeskrivning

Kapellet har rektangulär plan och är uppfört av tegel på en sockel av röda granitkvadrar (fig 27, 29–33). Murarna är putsade och avfärgade i en rosa-röd färgton i en mättad nyans. Runt murarna kontreforter, vilka liksom listverk och omfattningar är avfärgade i gult. Fasaderna är vidare indelade av smala band i gult. Gavelmurarna har förts upp ovan yttertaket som en skärmfasad i form av tre halvrunda bågar, krönte av ringkors med kulor på de fria ändarna. Sidomurarna

har vidare ovanför fönsterpartierna förts upp till lägre bågar samt en högre korskrönt båge vid sakristian i sydost. Fasadernas avslutande bågar samt kontrasten mellan rosa-rött och gult karakteriserar kapellets exteriör. Yttermurarna avfärgades senast något av åren omkring 1970. Enligt en beskrivning av kapellet 1875 var fasaderna ursprungligen avfärgade i rosa och grått.¹⁵⁰

Yttertak och klocktorn

Kyrkan täckes av sadeltak, belagt med svartmålad plåt. Stuprör av svartmålad plåt.

Den i sydöstra hörnet inredda sakristian krönes av ett klocktorn. Klockhuset är uppbyggt av åtta träpelare, målade i sandstensgrått. Öppningarna mellan pelarna är i norr och söder försatta av svartmålade luckor, i öster och väster av nät. Klockhuset har karnisvängd huv av svartmålad plåt. Denna uppbär en åtta-sidig lanternin, målad i rosa-rött, med öppningar försatta av gulmålade luckor, krönt av en plåtklädd lökformad spira med ringkors med kulor (fig 33).

Fönster

Kyrkorummet upplyses av rundbågiga fönsteröppningar, fem i norr, fyra i söder, två i väster samt en större rundbågig fönsteröppning i öster. Sakristian får sitt ljus genom två rundbågiga fönsteröppningar, en i öster och en i söder. De ovan yttertakets uppförda gavelmurarnas halvrunda bågar har vardera tre runda blindfönster.

Ingångar

Huvudingången i väster omfattas av pilastrar, uppbärande en gavelfronton. Omfattningen är murad med tegel, putsad och avfärgad i sandstensgrått. Pilastrarna är kannelerade, indelade av horisontala band samt har krön med änglahuvuden i relief. I ett bågformat fält i gavelfrontonen är infattad en marmortavla, ornerad med klöverbladskors med två tvärtjälkar. Tavlan bär inskriften »In hoc signo / vinces» (=I detta tecken skall Du segra). I ingången raksluten dubbeldörr av brunlaserat trä indelad i fält av profilerade lister; överst och nederst rundlar; ornerad med tre snidade rosetter. Enligt räkenskaperna 14 juni 1865 erhöll Wilheim Hoffman betalning för två st större rosetter till porten.¹⁵¹ Det karakteristiska rosettmotivet på dörrar och inredning i kapellet återfinns på dörrar till Karl XV:s kungsgård Bäckaskog i Skåne.¹⁵² Innanför huvudingången är anordnat ett vindfång. Dubbeldörr med råglas, målad i brungult med svarta dörrspeglar och lister.

Fig 34. Mittskeppets tak med schablonmålade motiv, utförda av C A Billström 1865. Foto 1975.

The ceiling of the nave, with stencilled motifs, executed in 1865.

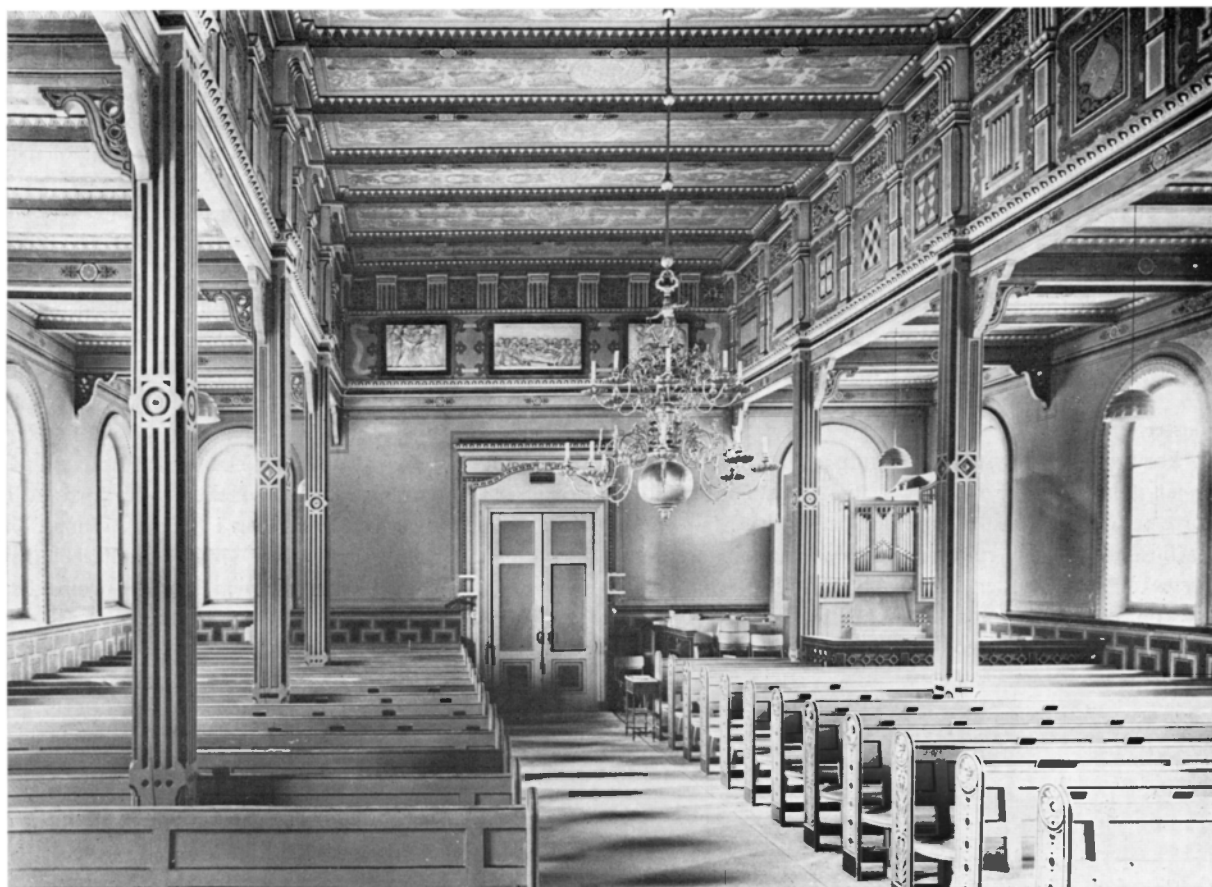

Fig 35. Interiör mot väster. Foto 1975.

Interior looking W.

I norra delen av östra gavelmuren leder en ingång till ett för de kungliga avskilt podium. I den stickbågiga dörröppningen dörr av brunlaserad furu, indelad av lister samt rundel med rosett i mitten.

Interiör

Kyrkorummet är indelat i tre skepp, ett högre midskepp samt två sidoskepp, åtskilda av kannelerade träpelare, på mitten smyckade med ett ornament i relief samt målade i ljusbrunt, rött och svart (fig 35–36). Väggarna är slätputsade och avfärgade i blågrått med schablonmålade listinramningar och fönsteromfattningar i mörkare grått och gult. Nedanför fönstren löper runt kyrkorummet en målad panel med geometriskt mönster i grått och vitt mot svart botten. Ett dominerande inslag i interiören utgör fönstrens glas-målningar, i korfönstret samt sydmurens östra fönster

infattade i katedralglas med blyinfattade rundlar, i övriga fönster anbringade innanför innanfönster av klart glas (se nedan).

Midskeppet och de båda sidoskeppen täckes av plana trätak, indelade i fält av tvärbjälkar. Det högre midskeppstaket är rikt dekorerat med schablonmålade figurmotiv, utförda av C A Billström (fig 34, se ovan). I fälten mellan tvärbjälkarna upprepas fyra motiv, vardera framställande en av evangelistsymbolerna. I fältens mitt rundlar. Sidoskeppens tak, likaledes indelade av tvärbjälkar, har schablonerad ornering. Ovanför pelarna i det förhöjda midskeppet löper en triglyfartad fris, som fortsätter på midskeppets öst- och västvägg. Frisen är även målad med schablonerad ornering. På långsidornas mitt framställs å frisen mitt emot varandra de svenska och holländska riksvapnen, hänsyftande på Karl XV och drottning Lovisa (från

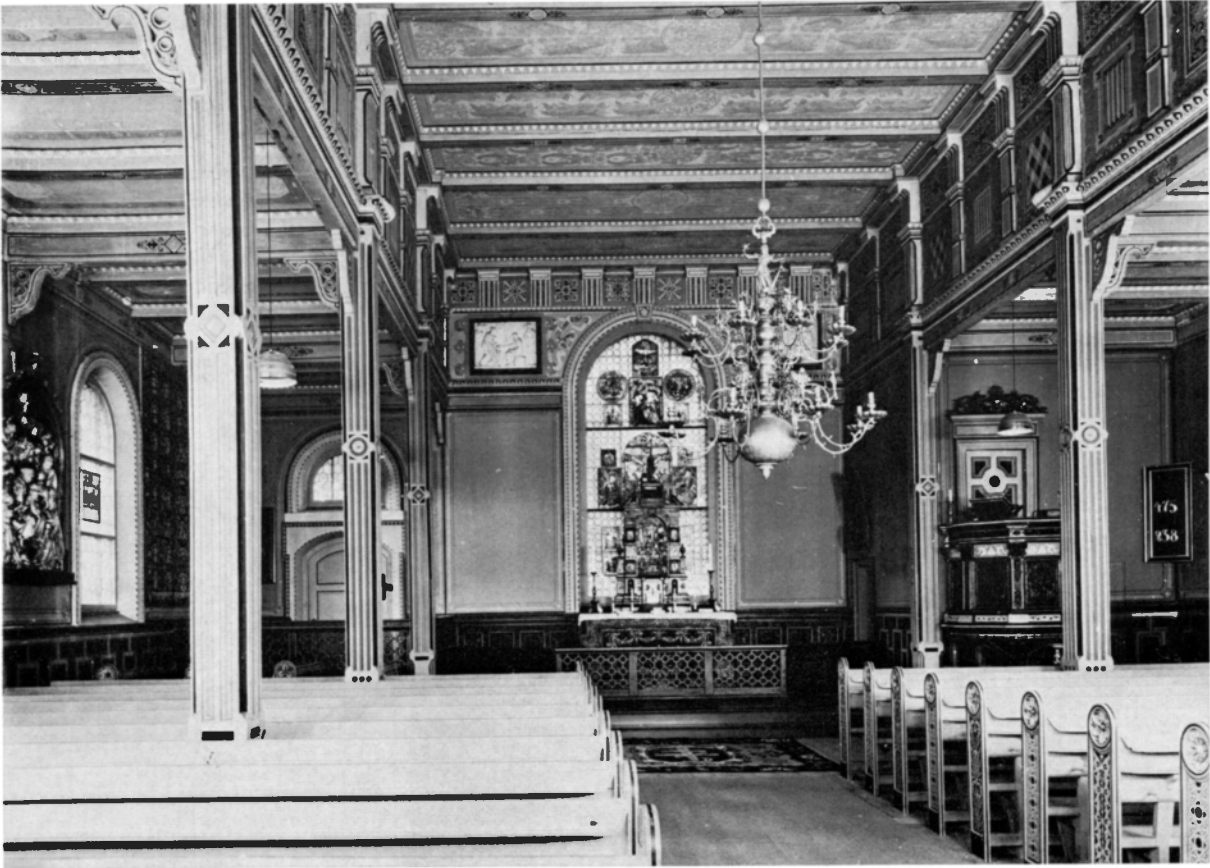

Fig 36. Interiör mot öster. Foto 1965.

Interior looking E.

Holland). I frisen på ömse sidor om korfönstret är följande inskrift målad i majuskler, i norr: »Kommer till mig i alle som arbeten.» I söder: »Ljufveliga är Dina gårdar, O Herre!» Över västra ingången läses årtalet: MDCCCLXV (1865), nu delvis skymt av vindfångets bågformiga avslutning upptill.

Kyrkorummet har obehandlat furugolv. Två trappsteg för upp till det högre liggande korgolvet, som är belagt med en heltäckande matta i grått. I rummets nordöstra och nordvästra hörn finns ett upphöjt podium med ett av skrank avskilt rum för de kungliga. Podiet har golv av gråmålat trä. Dörren i östmuren är målad i ljusbrunt med svarta lister och har gångjärnsbeslag. På ett podium i rummets nordvästra hörn är orgelverket uppställt. Detta podium är täckt med sisalmatta.

En restaurering av kapellet genomfördes till 100-

årsjubileet 1965, varvid bl a interiören ommålades och yttertaket omlades.¹⁵³

Sakristia

Sakristian är inrymd i det rektangulära kapellets sydöstra hörn, i exteriören markerat av en större korskrönt båge, som förts upp ovanför taklisten. Ovanför sakristian reser sig dessutom kapellets klocktorn (se ovan). I den målade panelen leder i väster en raksluten ingång till sakristian. En ursprunglig ingång ledde från altaret in till sakristian. Denna försattes på 1960-talet med skåpinredning längs sakristians nordvägg.^{154a} Dörren är mot altaret målad i ljusbrunt med svarta speglar samt rundlar med två rosetter i svart. Interiören har gråmålade väggar och plant trätak samt obehandlat furugolv. I rummets nordvästra hörn för en trätrappa upp till en dörröppning till predikstolen.

Fig 37. Glasmålningar i korfönstret. Överst fragment från skilda håll sammanfogade till en ruta. Nordösttysk skola omkr 1400, sannolikt från en gotländsk landskyrka. Foto 1965.

Stained glass in the chancel window. Top, fragments from different windows composed into one pane. NE German school, c 1400, probably from a rural church on Gotland.

Glasmålningar

I samband med den upprustning av slottet, som genomfördes på 1850- och 60-talen av Karl XV under ledning av arkitekten Fredrik Wilhelm Scholander, smyckades fönstren i bla Riddarsalen och Jaktsalen med glasmålningar. Dessa ingick i konungens rika samling av konst och konsthantverk. Även i slottskapellets fönster insattes ett större antal glasmålningar ur Karl XV:s

samlingar. I korfönstret är sålunda tre medeltida glasmålningar med religiösa motiv infattade. En tidigare i östligaste sydfönstret placerad glasmålning (nr 4) överfördes 1957 till SHM. Därjämte finns ytterligare 13 glasmålningar med religiösa motiv och 21 glasmålningar med heraldiska motiv. Glasmålningarna med religiösa motiv samt en målning med heraldiskt motiv

har behandlats av Aron Andersson i hans arbeten om glasmålningar i Ulriksdals kapell i Konsthistorisk tidskrift 1943 och i en skrift: Ulriksdals slottskapell, Stockholm 1973. Följande avsnitt bygger på dessa båda undersökningar. I skriften om Ulriksdals slottskapell ingår även en uppsats om kapellets glasmålningar med heraldiska motiv av C G U Scheffer. Denna återges med författarens tillstånd in extenso.

Medeltida glasmålningar

1. Fragment av glasmålningar från skilda håll, sammanfogade till en rektangulär, lågspetsig ruta i korfönstrets

Fig 38. Glasmålning med bebådelsescen i korfönstret. Schweizisk ateljé kort efter 1400-talets mitt. Foto 1965.

Stained glass depicting the Annunciation in the chancel window. Swiss workshop shortly after the middle of the 15th century.

krön (fig 37). I rutan är infattade elva människohuvuden och en duva. Huvudena är symmetriskt ordnade med ett Kristushuvud med korsgloria och Den Helige Andes duva i mitten. Ovanför duvan pekar en hand, Guds hand, mot ännu ett Kristushuvud med korsgloria. Till höger därom synes ett krönt barnhuvud, sannolikt framställande Maria (se nedan). Kristusbilden i mitten flankeras av två krönte huvuden, det övre Kristus-huvudet av två huvuden sannolikt framställande apostlar. Fyra figurer å målningens nedre del framställer sannolikt även apostlar. Tre slags rankor förekommer: en fiskbensliknande med enstaka löv, en tät

Fig 39. S Katarina av Alexandria, glasmålning i korfönstret. Schweizisk ateljé kort efter 1400-talets mitt. Foto 1965.

St Catherine of Alexandria, stained glass in the chancel window. Swiss workshop shortly after the middle of the 15th century.

Fig 40. Kristi dop, glasmålning från Ulriksdals slottskapel, 1957 överförd till SHM. Sannolikt från korfönstret i Etelhems kyrka på Gotland, 1300-talets början. Foto 1965.

The Baptism of Christ, stained glass from the Ulriksdal Palace chapel, transferred in 1957 to the Museum of National Antiquities, Stockholm. Probably from Etelhem Church on Gotland, early 14th century.

med närmast runda löv, en större stiliserad växtranka. Framställningen kröns av två bitar med fjällartad svartlodsmålning.

Färger: Svagt brun karnation, rött, blekt blått och grönt. Fonden består av röda, bruna och blå bitar delvis mönstrade i svartlod. Mått: Höjd 60, bredd 40 cm.

Teckningen är ganska grov men karakteristisk. Bipersonerna har relativt breda huvuden och klumpiga näsor. De båda Kristusansiktena är mera idealiserade med långsmala huvuden och raka näsor. En egenhet i dräktdraperingen är det märkformade vecket, som synes hos de heliga männen i bildens båda nedre hörn.

Den Helige Andes duva och apostlarna kan ha tillhört en framställning av pingstundret, de krönte huvudena på ömse sidor en scen med Heliga tre konungars tillbedjan. Kristus och barnhuvudet av Maria kan tänkas ha tillhört en framställning av Marie död.

I sådana scener brukar Kristus hålla den avlidnas själ, som då har gestalten av ett litet barn.

Fragmenten är uppenbarligen av samme mästares hand. Den realistiska teckningen har sina närmaste motsvarigheter i Sverige i korfönstret i Hejde kyrka på Gotland och på kontinenten i glasmålningarna i Kulms kyrka i Tyskland, ehuru mästarna i Hejde och Kulm är överlägsna Ulriksdalsmästaren. Fragmenten härrör sannolikt från en gotländsk landskyrka. Förbindelsen mellan Tyskland och Gotland kulminerade med Tyska Orden 1394–1408, då den gotiska realismen var aktuell. Fragmenten synes kunna hänföras till en nordösttysk skola från tiden omkring 1400.

2. Jungfru Maria, bebådelse scen, rektangulär ruta i korfönstret till höger om altarpopsatsen (fig 38). Maria i halvprofil sitter på en bänk med lågt ryggstöd. Framför henne till vänster står en pulpet med predellaliknande lågt skåp, uppskjutande över bortre kanten.

Vänster hand är lyft i en avvärjande gest. Höger hand vilar på en uppslagen bok. Håret är långt, mittbenat med stora böljande lockar samt krusigt vid tinningarna. Huvudet omges av en dubbel gloria, en inre med strålar, stigande från huvudet, en yttre med två smala bårdar i svartlod. Maria är iförd en vid mantel, som faller från axlarna i brutna veck ned till golvet. Den underliggande klänningen är mönstrad med kronor, blad och grenverk i svartlod och sammanhålls under bröstet av ett skärp. Till vänster om Marias huvud en duva.

Färger: Ljusbrun karnation, manteln blå, klänningen violett, skärpet gult, den inre glorian grön, den yttre ljusröd, bänken och pulpeten gula, duvan vit. Mått: Höjd 60,8, bredd 40 cm.

Svartlodsteckningen är fin och minutiös. Figurerna modelleras genom fördelningen av ljus och skugga. Marias huvud är omsorgsfullt tecknat. Vid en restaurering synes ovidkommande glas ha infogats i mosaiken. Hela blynet är nytt, flera glasbitar på nytt tillskurna och vända åt fel håll. Aron Andersson återger en fotografisk rekonstruktion av målningen i sitt arbete om glasmålningarna i Konsthistorisk tidskrift (fig 10).

Glasmålningen synes i likhet med följande målning ha tillkommit i en schweizisk ateljé kort efter 1400-talets mitt, sannolikt i Bern. De båda målningarna visar överensstämmelser med verk av Urs Werder. Då så få verk av dennes hand är kända, kan målningarna blott hypotetiskt hänföras till Werder.

3. S Katarina av Alexandria, rektangulär ruta i korfönstret till vänster om altaruppsatsen (fig 39). Helgonet framställs i halvprofil åt höger. Huvudet är krönt och omslutes av en gloria. I vänster hand håller helgonet ett hjul, i höger hand ett svärd, som stöds mot axeln. Håret är långt och faller nedför ena axeln. Katarina bär fotsid mantel, som faller i vertikala veck till marken, och hålls ihop av ett spänne över bröstet. Under manteln bär Katarina hermelinebrämrad kjortel, samman-

Fig 41. Kristus som örtagårdsmästare, grisaillemålning i sydskeppets östligaste fönster. Sannolikt utförd i Haarlem, 1600-talets början. Foto 1965.

Christ as Gardener, grisaille painting in the easternmost window of the S aisle. Probably executed at Haarlem in the early 17th century.

Fig 42. Maria Magdalena som botgörerska, grisaillemålning jfr fig 41. Foto 1965.

Mary Magdalene as a penitent, grisaille painting; cf figure 41.

Fig 43. Scen sannolikt från en S Anna-framställning. Västtyskt arbete från 1500-talets början. Foto 1965.

A scene, which seems to have illustrated the St Anna legend. W German work dating from the beginning of the 16th century.

hållen kring midjan av en gördel med gyllene beslag, samt ett livstykke, kring halsen kantat med smal pälsbesättning. Färger: gulvit karnation, manteln violett, kjorteln grön, livstycket gult, kronan och glorian guld-gul, hjulet gult, svärdet gråblått. Mått: höjd 60,8, bredd 40 cm.

Teckningen är omsorgsfull — håret är tecknat som fint silke — men blekare och otydligare än den ovan-nämnda glasmålningen av Maria. Den svarta färgen är sparsam och skiftar i gråvitt.

Svärdet synes vid en restaurering ha försetts med en ovidkommande fana. Mantelns spänne är vidare av nytt glas. Det ursprungliga spännet var förmodligen ornerat med svartlod.

Som ovan nämnts synes glasmålningarna av Maria

och Katarina ha tillkommit i en schweizisk ateljé kort efter 1400-talets mitt.

4. Kristi dop, glasmålning från sydskeppets östligaste fönster, 1957 överförd till SHM (inv nr 25853, fig 40). Kristus står i floden Jordans vattenkägla i halvprofil åt höger. Höger hand är lyft till välsignelse. Den Helige Andes Duva sänker sig mot hans huvud. Till höger om Kristus står Johannes Döparen med höger fot på den understa av flodens koncentriskt svängda böljor, vari fyra fiskar simmar. I vänster hand håller Johannes en skål, med höger berör han Kristi hjässa. Till vänster står en ängel med lyft kläde.

Färger: rosabrunt karnation, Kristi gloria gul, Johannes' samt ängelns ljusst gröna, Johannes' dräkt röd, ängelns gul med vitt kläde, duvan vit, floden vit, fonden blå, upptill begränsad av en gul trepassbåge, vilande på röda kapital, i sidorna av en inre gul och en yttre vit bård, nedtill av en röd bård. Mått: Höjd 54,5, bredd 44 cm.

Konturer och schatteringar på glasets framsida är målade med rödbrunt svartlod; på glasets frånsida fiskarna, den översta flodvågens linjespel, förstärkande schattering av Kristi hår samt av veckningen i ängelns kläde. Målningen konserverades hos AB N P Ringström 1957, varvid den yttre blyinfattningen tillkom.

Målningen, som med största sannolikhet har ingått i Karl XV:s samling, är ett sällsynt exempel på den tidiga gotiska glasmålarskolan på Gotland från början av 1300-talet. En jämförelse med teckningen och färgerna på glasmålningar i Etelhems kyrka på Gotland gör det klart, att glasmålningen kommer från altarfönstret i Etelhem.^{154b}

Övriga målningar med religiösa motiv

1. Bilder ur Maria Magdalenas liv, två målningar i grisaille utförda på två ofärgade upptill bågformigt avslutade rutor i sydskeppets östligaste fönster. — a. Kristus som örtagårdsmästare med Maria Magdalena (Noli me tangere, fig 41). Kristus höjer sin välsignande, genomborrade högra hand mot Maria. Han är klädd i bredskyggig hatt och stöder vänster hand mot en spade. Den på marken sittande Maria bär dosa med smörjelse. I bakgrunden till höger skymtar gravens öppna port i berget. — 2. Maria Magdalena som botgörerska (fig 42). Maria står med krucifix och bok vid stranden av en vik i ett landskap av holländsk typ. Båda målningarna: höjd 27, bredd 21 cm.

De båda rutorna är sannolikt utförda i Haarlem i början av 1600-talet. De svängda kurvorna vittnar om manierismens tid. Grisaillemålningen var särskilt populär i Nederländerna omkring 1600, där Hendrick

Fig 44. Kristi födelse. En av korfönstrets sex målningar på ofärgat glas, delvis återgående på kända flandriska kompositioner från medeltiden. 1600-talet. Foto 1965.

The Birth of Christ. One of the six paintings on plain glass in the chancel window, based partly on well-known medieval compositions by artists in the Low Countries. 17th century.

Fig 45. Heliga tre konungars tillbedjan, glasmålning i korfönstret jfr fig 44. Foto 1965.

The Adoration of the Magi, glass painting in the chancel window, cf figure 44.

Goltzius (1588–1616) var den mest lysande tolkaren av manierismens manér. Målningarna synes vara utförda efter förlagor av denne mästare.

2. Rektangulär glasmålning i korfönstret ovanför altaruppsatsen, vilken synes ha ingått i en framställning av S Anna, Marias moder (fig 43). Två knäböjande kvinnor i veckrika klädnader framställs mot en bakgrund med stiliserade blomsterornament. Den högra kvinnan har sammanknäppa händer, den vänstra håller ett radband. Håret är dolt av huvuddukar. Ovanför kvinnornas huvuden ett textband med följande inskrift: »Bit vor vnsz haylge frau Sans Anna» (= Bed för oss Heliga Fru Sankta Anna).

Färger: benvit karnation, den högra figuren grå klädnad, den vänstra röd, vita huvudbonader, gult radband, brungult textband, blå bakgrund med ornament i svartlod.

Målningen synes vara ett västtyskt arbete från 1500-

talets början från brytningstiden mellan sengotik och renässans. Den är ett intressant prov på realistisk porträttkonst. De båda borgarfruarna, som synes haft sina män som pendanger, har sannolikt skänkt målningen och låtit avbilda sig själva knäböjande vid S Annas bild.

3. Sex rektangulära rutor i korfönstret på ömse sidor om samt ovanför altaruppsatsen framställer följande mångfiguriga scener inom bågformiga fält, omfattade av en bladranka: Marie bebådelse, Kristi födelse (fig 44), Heliga familjen, Heliga tre konungar (fig 45), Kristus i Getsemane, Korsfästelsen. Målade på rutor av ofärgat glas.

Färger: ljusbrun karnation, dräkter i huvudsak i brunt, gult och grönt mot ofärgad bakgrund, den omgivande bladrankan gul. Mått: Höjd 34,5, bredd 26,5 cm.

Målningarna, som torde härröra från 1600-talet, återgår delvis på kända flandriska kompositioner från

medeltidens slut och har inskrifter, avfattade på lågtysk dialekt.

4. Kalvariegrupp i korfönstret bakom altaruppsatsens övre del, större ruta upptill bågformigt avslutad. Kristus på kors med evangelistsymboler i korsets ändrar omges av ett kvinnligt och ett manligt helgon. Tre änglar uppsamlar Kristi blod i kalkar. Ovanför korset synes sol och måne. Färger: Kristus rött ländkläde, de övriga figurerna blå och gröna mantlar samt violett klädnad. I övrigt dominerar bland färgerna gult och brunt. Utförd med emaljfärg på fönsterglas. Den virvlande framställningen samt de i kontrast med motivet förnöjsamma ansiktsuttrycken ger ett makabert intryck. Har sannolikt tillhört en kyrka.

5. Målning i korfönstrets mittparti bakom altaruppsatsen, framställande en munk och en Malteserriddare, den senare med ett vapen: fläkt örn på vitt kors i rött fält. Rutat golv, blå bakgrund med svarta liljor, gula glador, klädnader i brunt och blått.

Två glasmålningar, sammansatta av glas från skilda håll. Motiven kan ej med säkerhet fastställas. I korfönstrets högra övre del en målning med riddare med rustning och sköld. Huvudfärger: gult, blått och brunt. Nedtill gul bård. I södra sidoskeppets östligaste fönster målning med gul bård med rosetter i hörnen. Huvudfärger: gult och blått.

Fig 46. Vapenruta 1626 av Jeronymus Spengler för Ambrosius Schlumpff, borgmästare i S:t Gallen (Schweiz). Fönster 9. Foto 1965.

Memorial pane, 1626, with the coats-of-arms by Jeronymus Spengler for Ambrosius Schlumpff, Burgomaster of St Gallen, Switzerland.

Heraldiska motiv

Av C G U Scheffer

De av Carl XV inköpta heraldiska glasmålningarna är av skiftande ursprung och kvalitet.

Två tredjedelar av dem torde härröra från 1600-talet (Fönster 1A, 2A-E, 3-5, 8-12). De kommer från Nederländerna, Tyskland, Schweiz och Liechtenstein. Ett par glasmålningar från 1700-talets början leder sitt ursprung från Köln (Fönster 2F-G). Då det heraldiska kabinettaglasmåleriet kan sägas ha varit en för det germanska Västeuropa karaktäristisk företeelse med spridningscentra i Schweiz och Nordvästtyskland, ger samlingen i all sin begränsning en icke oäven bild av konststartens utbredning och huvudsakliga lokalisering.

På 1800-talet med dess romantiska historieuppfattning var det icke ovanligt att i glasmålningar efterbilda äldre motiv, som togs exempelvis från sigill. Några glasmålningar framställande kontinentala kungliga och furstliga personer från medeltid och 1500-tal synes tillhöra denna kategori (Fönster 1B, 6, 7). Ett sydtyskt biskopsvapen och ett brittiskt kungligt vapen från 1800-talet kan dock vara autentiska (Fönster 1C, 2H).

En schweizisk vapenruta har signerats år 1626 av Jeronymus Spengler, som var en av samtidens skickligaste konstutövare på sitt område (Fönster 9). Det kan emellertid ifrågasättas om den icke överträffas av den för övrigt konstnärligt närliggande vapenrutan för Siegmund Rainold från 1607 (Fönster 4). Även den tyska vapenrutan från 1629 med det talande vapnet för stadsskrivaren Baumgartner är ett mycket gott arbete (Fönster 8). Samlingen inrymmer också ett par i varje fall ur rent heraldisk synpunkt intressanta prov på det mindre bekanta holländska glasmåleriet (Fönster 2C-D). I övrigt ger samlingen exempel på glasmåleriets gradvisa nedgång.

Förekomsten av pastischer i samlingen har tidigare påtalats (Fönster 1B, 6, 7). Lika betecknande för kapellet glasmålningar såsom utbudna marknadsobjekt är att så många av dem sammanfogats av disparata delar eller fragment. Detta visar sig bl a däri att inskrifterna i flera fall ha föga eller ingenting med de ovanför varande bilderna att skaffa (Fönster 1A, 2B-D, 5, 11). I andra fall har fragment plockats samman från olika håll med stundom rent bisarra resultat (Fönster 2A, 2E, 5). Slutligen har en råd borgerliga vapenrutor av lågtyskt ursprung, ofta av den typiska ovala formen, sammanställts i en gemensam glasskiva av stark kolorit (Fönster 3, 10, 12). Allt detta utesluter självfallet icke att man här och var kan finna goda enskildheter.

Den som efter att ha besett vapenrutorna i Ulriksdals slottskapell önskar upplysningar om det europeiska kabinettaglasmåleriets förutsättningar och utveckling samt dess förekomst i vårt eget land hänvisas till Bengt G Söderbergs uppsatser i Rig 1931 samt Gotländskt Arkiv 1933 och 1954. För att underlätta förståelsen av de nedan presenterade vapenrutorna må dock följande sammanfattning göras. Under medeltiden var det brukligt att som votivgävor över-

lämna vapenrutor att uppsättas i kyrkorna, eventuellt i anslutning till en gravplats. Sedan tog utvecklingen en rent profan vändning. Vapenmålningarna fick tjäna som tecken på samhörigheten inom ätten eller som nådevedermåle till underlydande eller beskyddade personer och institutioner. Slutligen skänktes de som nyårs- eller bröllopspresenter och som gåvor till nyuppförda byggnader, privata eller offentliga.

Författaren står i tacksamhetsskuld till dr H R von Fels-de

Fig 47. Vapenruta (1654-1689) för underståthållaren i provinsen Valkenburg (Nederländerna) Isaac van Slijp och hans hustru Maria van Hillensberg. Fönster 2 D. Foto 1965.

Memorial pane (1654-1689) with the coats-of-arms of the Deputy Governor of the Dutch province of Valkenburg, Isaac van Slijp, and his wife, Maria van Hillensberg.

Craen van Haeften, S:t Gallen, arkivarien i riksarkivet i Haag J Fox och dr O Neubecker, Wiesbaden, som var och en för sitt land lämnat upplysningar av stort värde.

Fönster 1 A

Glasmålning, delvis skymd.

Inskriften anger Josef v Fleckenstein, kanik och kamrerare i kollegiatkyrkan i Luzern, år 1688. Han var son till Carl Christof v Fleckenstein i dennes andra äktenskap med Maria Elisabetha Pfyffer von Wyer, valdes till kanik 1677 samt avled 1717/18.

Mittpartiet, likaledes från 1600-talet men av allt att döma utan samband med inskriften, visar en kvadrerad sköld med två hjälmar, förmodligen ett alliansvapen. Fält 1 och 4 blått med ett gult torn med uppslagna dörrar; fält 2 och 3 gult med en naturfärgad kalv på ett grönt treberg. Vapnet i de förstnämnda fälten synes tillhöra släkten Dorer i staden Baden, kantonen Aargau; vapnet i de sistnämnda fälten släkten Krus i Luzern.

Det översta partiet visar Tyska Ordens vapensköld med en ordensriddare bakom och en andlig ordensmedlem vid sidan av densamma, båda med gloria. Ett samband mellan detta parti och inskriften förefinnes möjligen såtillvida att flera medlemmar av ätten v Fleckenstein alltsedan 1200-talet tillhört Tyska Orden och att ovannämnda kanik därför kan tänkas ha velat hedra deras minne i en glasmålning.

Fönster 1 B

Glasmålning, överst t v.

Anton, hertig av Lothringen, Brabant och Limburg, tyskromersk markgreve, 1522. Modern glasmålning efter sigill. Omskriftens årtal icke ursprungligt. Hertigen sitter till häst med vapensköld i vänster och svärd i höger hand. (Jfr Olivarius Vredius, *Sigilla Comitum Flandriae*, Brügge 1639.)

Fönster 1 C

Glasmålning, överst t h.

Tronande biskopar. Skölden vid deras fötter visar i fält 1 och 4 Salzburg, i fält 2 Pfalz och i fält 3 Bayern. Biskopsdömet Salzburg hörde under åren 1810–1814 till Bayern.

Fönster 2 A

Glasmålning, överst t v.

En skadad men nödortfigt kompletterad bild av en patricierdam har fått tjäna som sköldhållare till några delvis fragmentariska vapen. Glasmålningen är i sin helhet sammanfogad av ett tiotal olikartade beståndsdelar från 1600-talet. Vid betraktande av dess mittparti framstår tydligt hur bilderna staplats på varandra. I den längst ned av en ängel hållna vapenskölden, visande ett bröd under ett kors, har tillskarvats ett stycke av en stjärna. Arrangemanget att låta skölden hållas av en ängel utgör ett för den schweiziska vapenrutan typiskt drag.

Den i glasmålningens övre parti insatta hjälmprydnaden härrör från en glasmålning för familjen Spindler i S:t Gallen. Den visar mellan två vesselhorn, med en ros i vardera myn-

ningen, bilden av en kvinna i en dräkt, som återger släktens vapenbild.

Fönster 2 B

Vapenruta, överst i mitten.

Glasmålning från förra hälften av 1600-talet. Tyskt borgerligt vapen visande en snett genom skölden gående ström, åtföljd av två löv, det nedre uppväxande från en kulle; på den vänstervända hjälmen ett vingpar, med vapensköldens ström upprepad.

Inskriften, som bär årtalet 1635, är hopfogad av disparata delar och lämnar icke tillräcklig ledning för identifieringen. Hjälmens vänstervändning tyder på ett av en man fört vapen, som »par courtoisie» riktats mot hustruns. Detta bestyrker att inskriften, vars vänstra del tyckes syfta på en kvinna, kommer från en annan glasmålning. Jfr nedan Fönster 11.

Namnformerna antyder ett ursprung från Westfalen.

Fönster 2 C

Vapenruta, närmast koret, näst nederst.

Inskriften anger Johan Hoen, Jungman, Anno 1669.

En familj med detta namn är känd i den holländska kommunen Valkenburg under tidigt 1600-tal. Johan säges vara »Jungman», dvs ungarl. Om glasmålningen återgett hans vapen, borde den ha uppvisat blott en sköld och icke två sammanställda.

De båda vapnen tillhör i stället kopparfabrikören i Stolberg (nära Aachen) Johan Peltzer vom Jordan (1641–c. 1716) och hans maka Elisabeth Lach (1631–1713). Äktenskapet ingicks i Vaals 1667. Familjen Peltzers vapen visar tre näckrosblad. Släkten Lachs vapen visar en sol och ett bevingat huvud, en sk änglaflykt, betraktande solen. På makarnas gravsten är änglaflykten placerad utanför skölden.

Fönster 2 D. Se fig 47

Vapenruta, längst från koret, näst nederst.

Inskriften anger de äkta makarna Godefry Schardinel och Catharina Peltzer, 1669.

Mannen tillhörde en protestantisk familj i Aachen och var vid äktenskapets ingående 1660 välbärgad kopparfabrikör i Stolberg. Hustrun var dotter till Heinrich Peltzer zum Hammer och Maria Schleicher.

De på glasmålningen avbildade vapnen har emellertid förts av andra personer: Isaac van Slijp (1629–1689) och Maria van Hillensberg (c. 1632–1682), trolovade i Maastricht 1654.

Mannen, son av Rogier van Slijp och Beatrix van Lennep, var underståhållare för provinsen Valkenburg. Hustrun var dotter till Heindrick van Hillensberg och Geertvijt Slycher (Schleicher).

På glasmålningen har Isaac van Slijp och Maria van Hillensberg i nedre hälften av sina sköldar inkorporerat modernevapnet. Sköldarna innehåller följaktligen van Slijp/van Lennep och van Hillensberg/Slycher. Det av mannen förda vapnet har »par courtoisie» vänts mot hus-

truns, vilket innebär att hjälmen med dess prydnad och figurerna i skölden fått göra helomvändning. Glasmålningen har ett med den närmast föregående likartat utförande. För sambandet dem emellan talar vidare att medlemmar av en och samma släkt (Peltzer) är knutna till vapnet i den ena och inskriften i den andra. Typiskt för den gränstrakt där Holland, Belgien och Tyskland möts är slutligen inskrifternas blandning av tyska namnformer och franska sentenser.

Fönster 2 E

Glasmålning, näst överst i mitten.

Fragment av troligen schweiziska vapenrutor från 1600-talet. Det största stycket visar en vapensköld med en krans, genom vilken stuckits två korslagda störtade svärd. Den för schweiziska vapenrutor karaktäristiska företeelsen med en ängel som sköldhållare förekommer även här (jfr Fönster 2 A).

Fönster 2 F

Glasmålning, nederst längst från koret.

Glasmålningen är enligt inskriften år 1705 tillägnad teologie doktor Petrus Hausmann från Osteraht, kanik vid S:t Gereon och S:ta Ursula samt kyrkoherde vid S:ta Columba.

Osteraht är en ort nära staden Neuss i Rhenlandet. De tre efter helgon uppkallade kyrkorna är belägna i Köln. I S:ta Columba var Hausmann kyrkoherde 1689–1710.

Mittbilden visar riddarhelgonet S:t Gereon med korspydd fana och sköld samt den engelska konungadottern S:ta Ursula med sina attribut pil och palmkvist. Snett framför S:t Gereon en sköld, visande en såningsman.

Fönster 2 G

Glasmålning, nederst längst från koret.

Glasmålningen är enligt inskriften år 1705 tillägnad de äkta makarna Johan Henrik Hausmann och Anna Margaretha (Sc)hroders.

Mittbilden visar S:t Nicolaus, biskop av Myra, känd som bl a barnens skyddshelgon, och S:ta Margareta med attributen palmkvist och kors. Framför de båda helgonen en sköld, som kan tänkas innehålla de nämnda makarnas sammanställda vapen. De båda helgonen är troligen makarnas personliga skyddshelgon. För detta talar hustruns dopnamn.

Glasmålningen har uppenbarligen samma ursprung som närmast föregående. Den bär samma årtal, överensstämmer till komposition och avser medlemmar av samma familj.

Fönster 2 H

Vapenruta, nederst i mitten.

Vapen för George Augustus Frederick, prins av Wales och earl av Chester, sedermera konung Georg IV av Storbritannien och Irland (1820–1830).

Den brittiska riksskölden har den hannoveranska dynastins vapen som mittsköld, är försedd med en tornerkrage markerande prinsens egenskap av tronföljare, omgives av the Garter (strumpebandet) med devisen *Honi soit qui mal y*

Fig 48. Vapenruta 1629 för Bartholomeus Baumgartner, stadsskrivare i Crailsheim, Württemberg (Tyskland). Fönster 8. Foto 1965.

Memorial pane, 1629, with the coat-of-arms of Bartholomeus Baumgartner, of Crailsheim, Württemberg, Germany.

pense samt krönes av den honom tillhörande kronan. Omedelbart nedanför strumpebandet står hans födelseår 1762.

Fönster 3

Glasskiva med sammanfogade målningar av borgerliga vapen från 1600-talet. Typiskt är inslaget av bomärken. Namnformerna tyder på ett lågtyskt ursprung. Henni Busse har tillägget »tho Grastorpe», ett icke ovanligt bynamn i Hannover. Amtmannen Johannes Beckmans vapen visar ett stiliserat träd av god verkan (längst upp t v).

Fönster 4

Vapenruta för Sigmund Rainolt (Rainold), råd hos grevarna av Sultz och landsfogde för Vaduz och Schellenberg, 1607.

Han upphöjdes på grund av kejserliga rådet doktor Ludvig Rainolds förtjänster jämte Friedrich, Bartolomeus och Christof Rainold från Feldkirch och Bregenz av ärkeherlig Ferdinand i adligt stånd genom ett i Innsbruck den 4 april 1588 utfärdat brev och erhöi därvid följande vapen. Kvadrerat: fält 1 och 4 vitt med ett svart gumshorn, fält 2 och 3 gult med tre avslitna vita örn huvuden.

Sultz var ett grevskap vid Schaffhausen på stranden av Bodensjön. Ätten Sultz utslocknade år 1687. Domänerna Vaduz och Schellenberg förenades 1719 till furstendömet Liechtenstein.

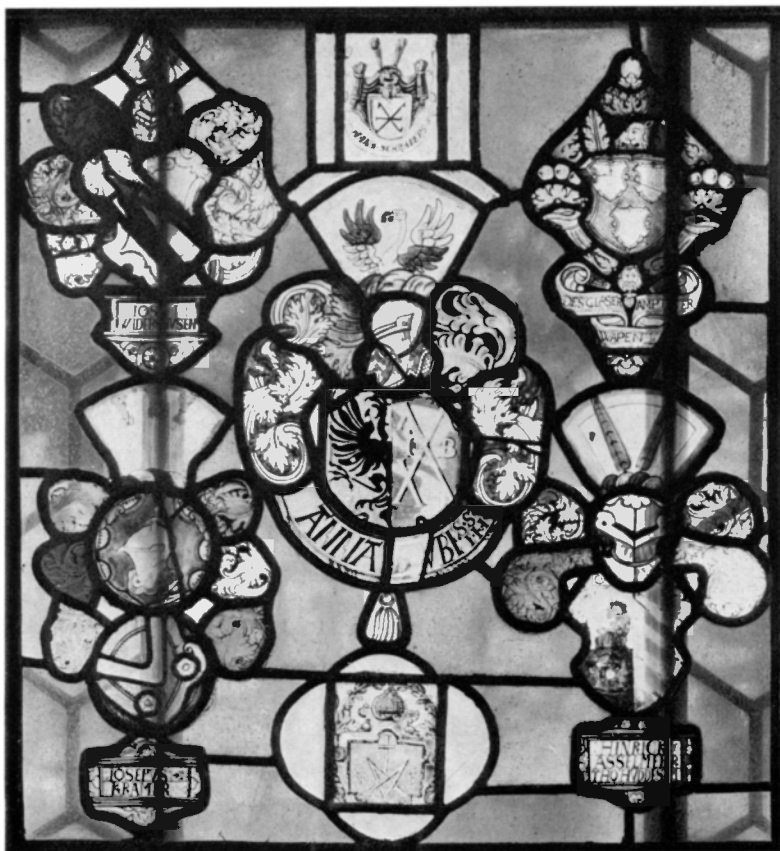

Fig 49. Glasskiva med sammanfogade målningar av borgerliga vapen. Vapnet högst upp bär årtalet 1678. Fönster 12. Foto 1965.

Sheet of glass with combined paintings of commoners' coats-of-arms. The arms at the top are dated 1678.

De kompositionella och koloristiska överensstämmelserna med Fönster 9 är flera. Medan vapnet i nyssnämnda fönster omgives av allegoriska figurer föreställande Victoria och Pax, omgives det här av Justitia och Caritas. Överensstämmelserna är dock icke av sådan art att vapenrutan kan bestämmas som ett verk av glasmålarfamiljen Spengler.

Fönster 5

Vapenrutans inskrift anger biskopen av Münster Christoffer Bernhard, tysk-romersk riksfurste, borggreve till Stromberg och herre till Borkeloh, 1654. Han tillhörde ätten von Galen.

Av bilden kan intet annat än hjälmarna och deras täcken ha samband med inskriften. Skölden torde vara ett borgerligt alliansvapen, där mannens vapen visar tre bröd och hustruns tre kuddar. Hjälmprydnaderna hör icke till vapnet. Den ena hjälmen har till och med försetts med dubbla hjälmprydnader.

Fönster 6

Modern glasmålning efter sigill.

Otto Henrik, pfalzgreve vid Rhen (1556–1559), tysk-romersk riksvikarie och ärkedrots. Pfalzgreven på sin tron, omgiven av vapensköldarna för Pfalz (lejon), Bayern (snedrutor) och ärkedrotsen (riksäpple).

Fönster 7

Modern glasmålning efter sigill.

Vladislav II Jagiello av Polen (1386–1434). Konungen på sin tron, omgiven av rikenas och provinsernas vapen: Polen (örn), Litauen (riddare och drake), Storpolen (tjuransikte), Sandomir (kluven med bjälkar), Kujavien (lejon och örn), Dobrzyn (kungahuvud) och Lemberg (lejon). Flera av vapnen är behäftade med felaktigheter. (Majestätssigillet avbildat i Maryan Gumowski: *Pieczecie królów polskich*, Kraków 1910, Tab 9.)

Fönster 8. Se fig 48

Vapenrutan för Bartholomeus Baumgartner, notarius publicus och stadsskrivare i Crailsheim, Württemberg, 1629.

Vapenskölden är kvadrerad av svart och gult med ett träd med grön krona och brun stam i samtliga fält. Hjälmprydnaden utgörs — uppenbarligen i anslutning till ägarens namn — av en man, som håller ett träd i vardera handen. Hans dräkt upprepar sköldens indelning.

Fönster 9. Se fig 46

Vapenruta för Ambrosius Schlumpff, 1626, borgmästare i S:t Gallen, född 1573, död 1635. Han tillhörde en släkt, som redan 1385 erhållit medborgarskap i S:t Gallen.

Familjevapnet visar i gult fält tre svarta stridshorn över varandra. Den sedvanliga hjälmprydnaden — två vesselhorn — har dock här ersatts med förgänglighetens symboler.

Mästaren till denna vapenskiva har signerat verket med sina initialer I. SP. De syftar på Jeronymus (Hieronymus) Spengler, en av samtidens skickligaste konstutövare på sitt område. Vapenskivan har utförligt skildrats av Aron Andersson i artikeln *Glasmålningar i Ulriksdals kapell*, *Konst-historisk tidskrift* 1943.

Fönster 10

Glasskiva med tyska borgerliga vapen. Namnformerna tyder på ett lågtyskt ursprung. Kring ett större vapen i mitten har utmed skivans kanter placerats ett dussin vapen av relativt enhetlig karaktär. Det för Herman Biswicks vapen (övre raden, andra fr v, angivna årtalet 1688 ger därför en god ledning även för dateringen av de övriga.

I nedre raden förekommer ett vapen för Henni Schrader (Schrader). Siebmachers *Wappenbuch* (5: 5, *Bürgerliche Wappen*) meddelar, att en familj Schrader med ett krönt avslitet lejonhuvud i skölden och på hjälmen sedan 1500-talet förekommer i Celle, provinsen Hannover, samt att samma vapen fördes av Johan Hinrich Schrader, kapten vid borgargardet i Hamburg, död 1767. Stilen på det från de övriga något avvikande vapnet för Henni Schrader motsäger icke möjligheten av att denne kan vara identisk med kaptenen i Hamburg.

Endast Tonnies Kolmeiers vapen (nedre raden, längst t h) tyder på att en hantverkare finnes i kretsen. Det innehåller förutom ägarens initialer skor och korslagda garvarknivar.

Fönster 11

Vapenruta från förra hälften av 1600-talet. Tyskt borgerligt vapen visande en delad sköld med en gående häst i det övre fältet och en borg i det nedre; på hjälmen en uppstigande häst mellan två vingar.

Glasmålningen, vars inskrift liksom *Fönster 2B* bär årtalet (16)35, är av kompositionen att döma samhörig med denna. Medan i förra fallet endast hjälmen riktats åt vänster, är vapnets vänstervändning i detta fall konsekvent genomförd. Sådana åtgärder brukar såsom tidigare omnämnts bl a företagas av hänsyn till annat vapen, särskilt en äkta makas. Man får då förmoda att ifrågavarande båda vapen korresponderat med två andra. Därpå tyder även de felaktigt sammansatta inskrifterna, som nu icke ger tillräcklig ledning för identifieringen, vare sig ensamma eller gemensamt.

Fönster 12. Se fig 49

Glasskiva med sammanfogade målningar av borgerliga vapen. Namnformerna tyder på ett lågtyskt ursprung. Av stilen att döma torde »Hans Schrader w/appen/1678» (högst upp, i mitten) vara det yngsta. Josepus Kramers sköld (längst ned t v), visande en sparre ovan åtföljd av två rosor, har vid insättningen i glasskivan blivit vänd upp och ned.

Glasmästareämbetets (»des Glaser Amptes») vapen, som här också fått sin plats (längst upp t h), utgöres liksom målarnas av ålder brukade vapen av en (blå) sköld, visande tre tomma (vita) sköldar.

Vävda tapeter

En vävd 1500-talstapet med dansk antavla

Av C G U Scheffer

Tapeten, som har sin plats på slottskapellets norra vägg, är gjord för amiral Christen Munk till Gjessinggaard (c 1540–1612) och hans hustru Anna Eriksdatter Skram (1540–1612 fig 50).¹⁵⁵ Troligt är att den färdigställdes med anledning av giftermålet år 1580. Då äktenskapet blev barnlöst, ärvdes icke tapeten i rätt nedstigande led utan gick växlande öden till mötes.

Den antavla, som tapeten framställer, visar fyra rader av vardera åtta över varandra ställda vapen i färger mot svart botten inom en uppstigande bård bestående av en ranka av gröna blad och frukter; i hörnen fyra runda medaljonger med evangelisternas symboler; i mitten en bred fruktgirland, liknande bården. De två vapenraderna t v om girlanden representerar amiralens sexton anor, under det att de båda

t h om girlanden framställer hustruns. Medan en vinlövsranka skiljer amiralens fäderneanor t v från hans moderneanor, har en kvist av ek samma uppgift med avseende på hustruns vapenrader. Den dekorativa kompositionen har uppenbarligen till syfte att framhäva det system, enligt vilket antavlan uppställts.

Inom detta system synes fäderne- respektive modernevapnen vara uppställda i följande ordning uppifrån och ned.

Far	Mor
Farmor	Mormor
Farfars mor	Morfars mor
Farmors mor	Mormors mor
Farfars farmor	Morfars farmor
Farfars mormor	Morfars mormor
Farmors farmor	Mormors farmor
Farmors mormor	Mormors mormor

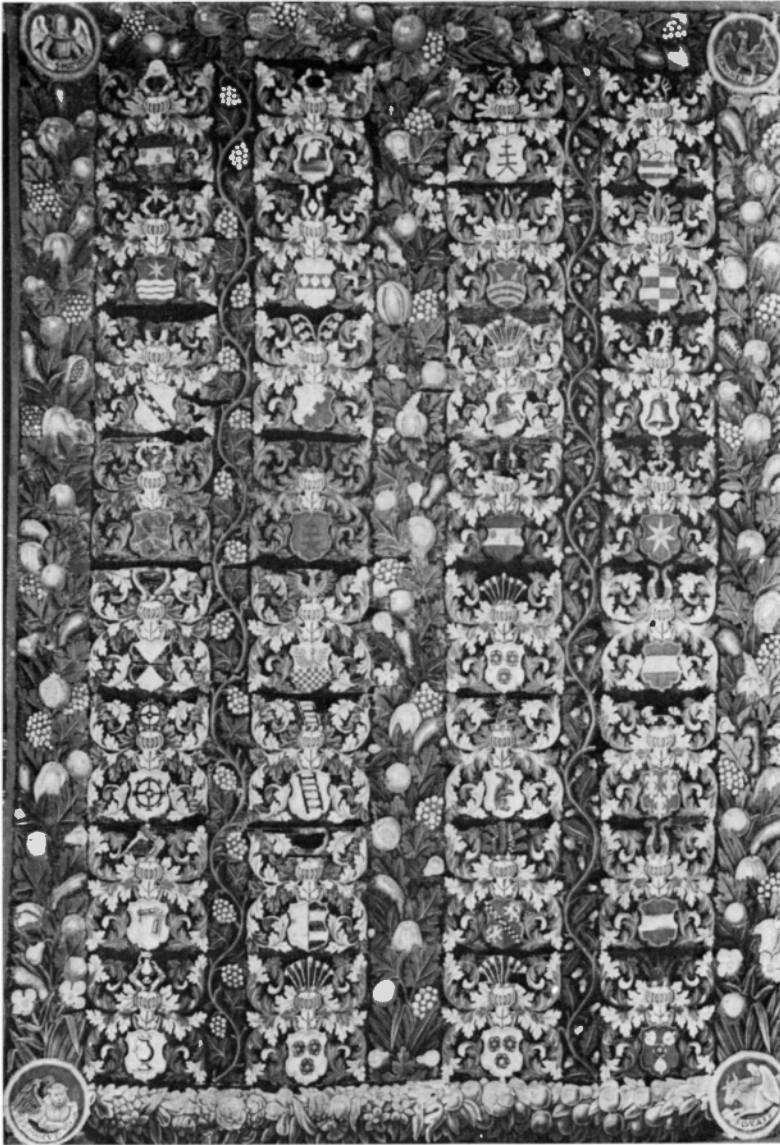

Fig 50. Vävd tapet för amiral Christen Munk till Gjessinggaard och hans hustru Anna Eriksdatter Skram. 1500-talets slut. Foto HGK.

Gobelin woven for Admiral Christen Munk of Gjessinggaard and his wife, Anna Eriksdatter Skram. End of 16th century.

Detta innebär att av männen förda ättevapen icke upprepas i tidigare led, då exempelvis farfars farfars vapen bör vara detsamma som faderns och probandens eget.

Även om tillräckligt många genealogiska och heraldiska hållpunkter erhållits för att fastställa antavlans uppställning, kan en fullständig redovisning här icke lämnas. Vissa led i antavlans är, såsom av dansk expertis konstaterats, fabulerade. En kritisk granskning av antavlans skulle under sådana omständigheter föra för långt. Här skall endast nämnas, att i den översta raden återfinnes vapnen för föräldraren Munk-Kruse, Skram-Løvenbalk, medan vapnen för amiralens farmor

Juel och mormor Seefeld samt för hustruns farmor Gyrstinge och mormor Bille befinner sig i raden närmast under.

I sin art har tapeten knappast något motstycke i Norden. En jämförelse kan dock göras med den kända danska tapeten på Hvedholm, som — kring ett fält med bibliska motiv i bården visar Falk Gøyes († 1554) och hans hustru Ide Ulfstrands anvapen.

Korsfästelsen

Kristus på korset med huvudet vänt åt vänster omges av Johannes, Maria Jesu moder och Maria från Magdala (fig 51 b). Maria Magdalena sitter på knä med armarna

omfattande korset, Jungfru Maria och Johannes stående med huvudena vända mot korset. Ovanför Kristi huvud Den Helige Andes Duva. I skyarna ovanför korset syns Gud Fader med världsklotet i vänster hand. Höger hand är lyft till välsignelse. Till höger om Gud Fader två änglabarn. Vid korsets fot dödsskalle och benknotor. I bakgrunden skymtar Jerusalem samt en bergås, som sträcker sig över hela fonden.

Färger: Korset rött, kvinnorna blå och röda dräkter, Johannes blå dräkt och röd mantel, bergåsen röd,

skyarna vita och gula mot blå himmel, på marken gröna växter. Mått: Längd 248 (239 efter tvättning), bredd 153 cm. I södra sidoskeppet. Samma kartong är använd till »Pekkala-tapeten» i Nationalmuseum, Helsingfors.

Jakobs söners andra resa till Egypten

Jakobs söner bereder sig att för andra gången resa till Josef i Egypten och nedpackar de skänker, som de skall medföra (fig 51 a, HGK inv, vävda tapeter nr 15). Överst till vänster på tapeten ses två lastade kameler,

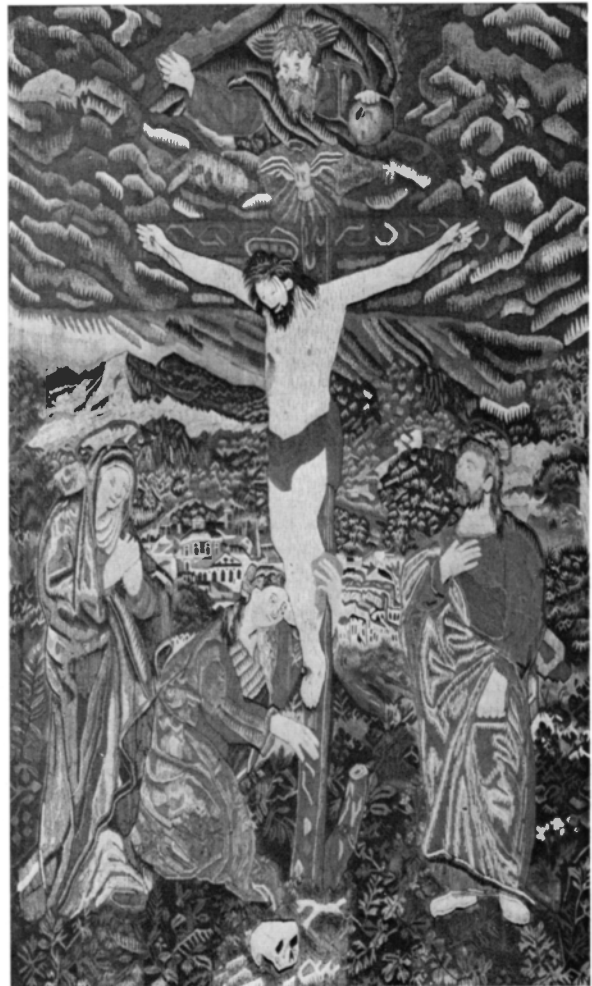
Fig 51 a. Jakobs söners andra resa till Egypten. Vävda tapet, sannolikt sydtyskt arbete från 1600-talets början. Detalj. Foto HGK.

Jacobs sons' second journey to Egypt. Gobelins, S German work early 17th century. Detail.

Fig 51 b. Korsfästelsen. Vävda tapet. Samma kartong använd till »Pekkala-Tapete», Nationalmuseum, Helsingfors. Foto HGK.

The Crucifixion. The same cartoon was used for the "Pekkala Gobelins" in the National Museum, Helsingfors.

ledda av en man framför dem. Därnedanför tre män, den ene bär ett krus, den andre en packe, den tredje står lutad över en koffert. Ytterligare ett krus samt en koffert återges på tapetens nedre del. Framför kofferten en liten hund.

På högra sidan av tapeten tecknas överst ett landskap med träd och vattendrag. Därnedanför en ryttare med två mulåsnor. Längre ned framställs två män; den ena bär en koffert, den andra lägger ett täcke över en på marken liggande kamel. I nedre högra kanten vatten med blommor och örter på stranden.

På ett band ovanför framställningen löper en inskrift i versaler; »4: Jacobs sönnner. reiser anden gang vdi. Aegypten. til. Ioseph». Överst i tapetens mittlinje är två sköldar upphängda på ett sammanväxt träd, vilkas stammar korsar varandra. Den vänstra bär

inskriften: »C † T/ IHS», den högra: »A: B: D. / Anno / 1609». Framställningen omges av en bård av stiliserade blad, blommor och frukter. Nederst till vänster en sittande figur, som spelar på ett stränginstrument, till höger en stående figur med höger hand lyftad. Ytterst en bård, bildad av hjärtformiga ornament med ett kors i mitten.

Färger: Männens dräkter i blått och brunt, djur i brunt och vitt, växter i grönt och gult, inskriften överst i svart mot ljusröd botten, sköldarnas inskrift gul mot blå botten. Den inre bården har gröna blad, blå blommor, gula frukter samt ett band i ljusrött och vitt. Den yttre bården har ornament i ljusrött mot brun botten. Mått: Längd 301, bredd 190 cm. 1600-talets början. Förvaras sedan 1953 i magasin, var tidigare upphängd i kapellet.

Inredning och inventarier

Altaranordning

Fristående altarbord av svartmålat trä. Det tresidigt brutna altarskranket utgöres av ett gallerverk av snidat trä, svartmålat med linjemarkering i vitt. Knäfallskudde, klädd med svart ylleytyg.

Altaruppsatsen av svartmålat trä med ornament, reliefer och statyetter av silver i drivet och gjutet arbete är uppbyggd i form av en pelarställning, uppbärande ett bjälklag med kluven gavel (fig 52). I gavelns mitt ett uppskjutande överstycke med ett krön, utformad som en monstrans. Reliefgömma i bjälklaget samt i krönet. Pelarna flankeras av sidoflyglar med voluter, krönta av vaser. I det kraftigt utformade sockelpartiet ett skåp med dörr. På dörren figurer i gjutet arbete i relief och friskulptur, framställande Kristus på korset, omgiven av fyra änglar, två vid korsarmarna samt två nedtill bärande Kristi pinoredskap (fig 54). Dörren flankeras av två bågformigt avslutade nischer, i vilka är insatta två silverstatyetter, framställande biskopar (fig 55); ovanför vardera nischen ett litet silverbleck med en framställning av nattvarden. På pelarna och överstycket är infattade silverplattor, rektangulära, ovala och bågformigt avslutade, med figurframställningar i relief i drivet arbete. Över så gott som hela ytan är dessutom anbringade ornament av silverbleck i form av blad, stjärnor, moresker, broskverk och änglahuvuden (i svicklarna vid välvningen). Relieferna på pelarna

återger nedifrån räknat, till vänster: helgon framför krucifix, Faraos dotter finner Moses och S Laurentius på halstret. Till höger: biskop, scen från Kristi barn-dom och S Stefan stenas. På överstycket ser vi från vänster till höger: Maria med barnet, helgon med krucifix (fig 53a–b) och Gud Fader med Kristusbarnet. Reliefer på sidoflyglarna nedanför voluterna framställer, till vänster Maria med barnet, till höger en pietà. Altaruppsatsens mått: Höjd 235, sockelns bredd 112 cm. Sannolikt sydtyskt arbete från 1600-talets mitt. Uppbyggnaden är liksom detaljutsmyckningen typisk för perioden. Ett motsvarande arbete, ehuru i elegantare utförande, finner vi i Christian IV:s bönekammare i Frederiksborg slottskyrka i Danmark, ett Augsburgarbete från början av 1600-talet.¹⁵⁶ I välvningen är här infattad en stor relief av silver.

I det välvda mittpartiet i Ulriksdals slottskapellets altaruppsats är uppställt ett löst krucifix med Kristusfigur samt dödsskalle av elfenben (fig 56). Korset av svart trä har tätt påfästa silverbeslag i form av bandverksornament. Reliefgömma i sockeln, försatt med glas. Höjd 77, sockelns bredd 17,5 cm. Sannolikt tyskt arbete från 1700-talets början.¹⁵⁷

Träskulptur

Altarprydnad, bestående av en figurframställning av snidat, krederat, målat och förgyllt trä inom ett spets-

Fig 52. Altaruppsats av svartmålat trä med ornament, reliefer och statyetter av silver. Sannolikt sydtyiskt arbete från 1600-talets mitt.
Foto 1975.

Reredos of black-painted wood with ornaments, reliefs and statuettes of silver. Probably S German work, from the middle of the 17th century.

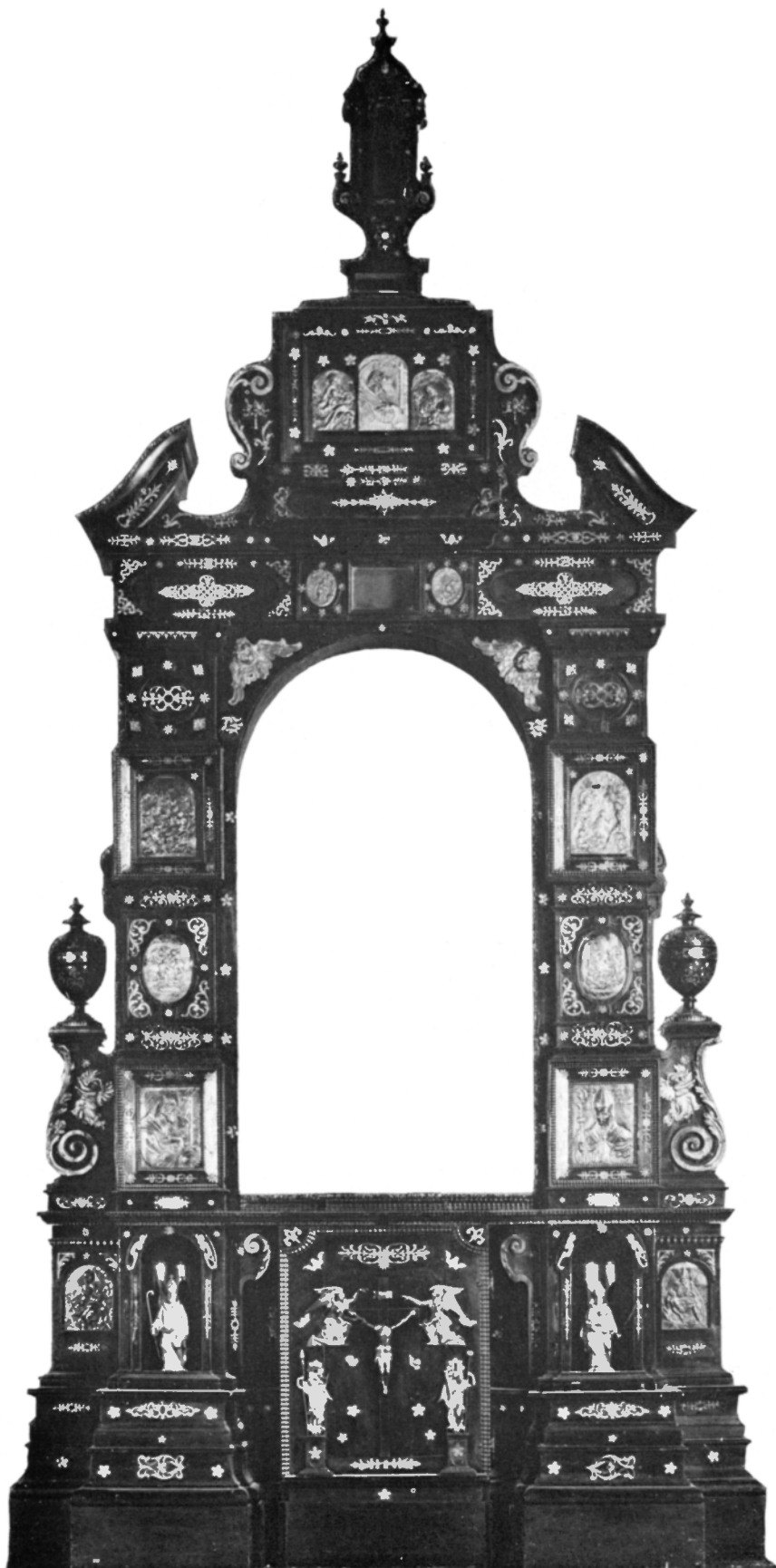

Fig 53a–b. Maria med barnet, t h Helgon framför crucifix. Silverreliefer insatta i altaruppsatsen. Foto 1975.

The Virgin and Child; right, a saint in front of the crucifix. Silver reliefs in the reredos.

bågformat fält (fig 57). Figurerna återger i mitten den krönta Maria med barnet och den helige Ande, sittande på en bänk. På ömse sidor Josef och Joakim (?). Nedtill två sittande krönta heliga jungfrur, den ena räckande barnet vindruvor, den andra hållande bok och nattvardskalk. Framställningen kröns av Gud Fader med världsklotet, omgiven av musicerande änglar samt överst av Den Helige Andes Duva inom strålkran. Profilerat ramverk, smyckat med krabbor. Färger: Förgyllda klädnader, blåfodrade mantlar, blå bakgrund. Brunröd ram med förgyllda krabbor. Höjd 190, största bredd 125 cm. Sydtyiskt arbete från 1500-talets första tredjedel.

Relief av snidat trä med figurframställning, bildande ramverk till ett crucifix, klätt med förgylld metall (fig 58). Bland ramverkets tätt packade figurer urskiljes nederst till vänster S Petrus med nycklar, till höger S Barbara med torn och S Katarina med hjul. Överst en grupp änglar. Crucifixet i en oval öppning i ramverkets övre del har strålkran samt evangelistframställningar på korsets ändplattor. Relieffen höjd 110, bredd 75 cm.

På korväggen söder om altaret. 1500-talsarbete, sannolikt av tyskt ursprung.

Panel av snidad, svartmålad ek med figurframställningar och renässansornament i låg relief (fig 59–60d). På korväggen å ömse sidor om altaret vardera fyra fält, av vilka två har figurframställningar och två är rent ornamentala. Figurframställningarna återger från vänster till höger: 1. Adams skapelse 2. Evas skapelse 3. Syndafallet 4. Utdrivandet ur paradiset. Mellan fälten pilastrar med figurer och ornament. Upptill rullverksbård med blommor, frukter och figurer. Relieffälten höjd 60, bredd 172 cm. Panelen har sannolikt tillhört ett skåp eller kista. Reliefer av samma utförande uppges av O Carlén (s 10) ha funnits på ett skåp i det s k Oxenstiernska rummet på slottet. 1500-talets slut–1600-talets förra del.

Reliefer av marmor och trä

Fyra rektangulära reliefer av vit marmor är placerade nedanför triglyffrisen på korväggen samt på mittskeppets västra vägg (fig 63a–65). — 1. Jesus välsignar

Fig 54. Dörr till skåp i altaruppsatsen, smyckad med silverfigurer i gjutet arbete i relief och friskulptur. Foto 1975.

Door of cupboard in the reredos, decorated with cast silver figures in relief and free sculpture.

Fig 55. Silverstatyett framställande biskop, insatt i en nisch i altaruppsatsen. Foto 1975.

Silver statuette of a bishop in a niche in the reredos.

Fig 56. Krucifix med Kristusfigur av elfenben. Sannolikt tyskt arbete från 1700-talets början. Foto 1975.

Crucifix with an ivory figure of Christ. Probably German work dating from the beginning of the 18th century.

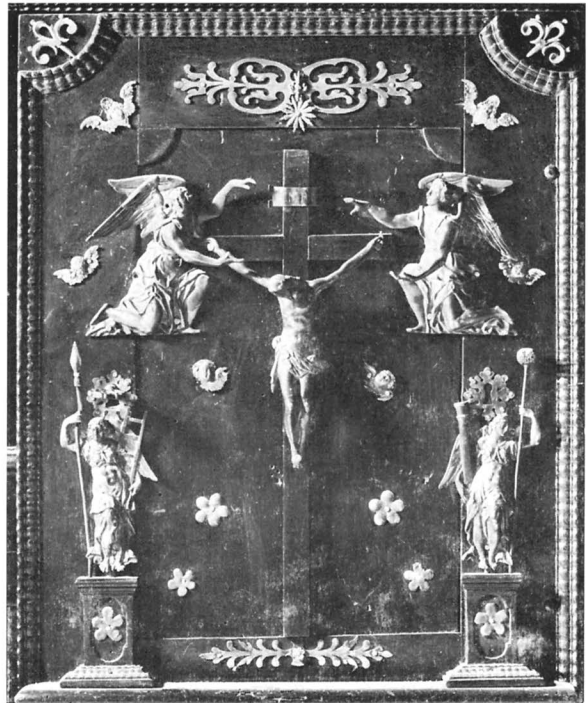
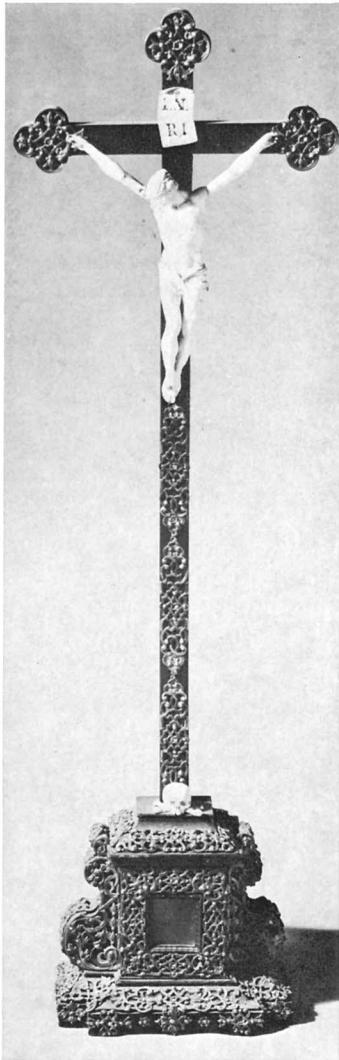

Fig 57. Senmedeltida altarprydnad, sydtyskt arbete från 1500-talets början. Foto 1975.

Late medieval altar figure, S German work dating from the early 16th century.

Fig 58. Å motstående sida. Figurrelief av snidat trä, bildande ramverk åt ett krucifix av förgylld metall. I reliefens förgrund S Petrus med nycklar, S Barbara med torn och S Katarina med hjul. 1500-talsarbete, sannolikt av tyskt ursprung. Foto 1975.

Late medieval carved wooden figure relief, framing a gilt metal crucifix. In the foreground of the relief are St Peter with keys, St Barbara with tower and St Catherine with wheel. 16th century, probably German work. On the opposite side.

barnen. På korväggen till vänster om altaret. — 2. Jesus vid 12 års ålder i templet. På korväggen till höger om altaret. — 3. Skattepenningen. Till vänster på västra väggen. — 4. Heliga tre konungars tillbedjan. Till höger på västra väggen. Relieferna är utförda av den norske skulptören Hans Michelsen, elev till Thorvaldsen. Relieferna beställdes av Oskar I:s son, kronprins Gustaf, avliden 1852. Michelsen, som även studerat vid Konstakademien i Stockholm, hade 1835–39 på Karl XIV Johans uppdrag utfört tolv apostlafigurer

av gips för Trondheims domkyrka, nu i domkyrkomuseet. Kopior av dessa är uppställda i Skeppsholmskyrkan i Stockholm. Åtta apostlafigurer av Michelsen är vidare uppställda i slottskyrkan i Stockholms slott.¹⁵⁸

Mellan de båda marmorrelieferna på västra väggen är uppsatt en altarskåpsrelief av vitmålat trä från 1400-talets slut av något större format. (fig 61) Reliefen, som framställer Jungfru Marie död, uppges ha tillhört en konstsamling, inköpt av Karl XV av A L Soldin 1856.¹⁵⁹

Predikstol

Predikstolen av snidat svartmålat trä med vitmålad dekor samt målade ornament i svart och vitt är uppsatt i södra sidoskeppet mellan koret och ingången till sakristian (fig 66). Dess korg är polygonal och bäres av en kolonnett; ljudtak saknas. I korgens fält är insatta reliefer med följande figurframställningar inom bågställningar med snidade blommor och ornament (fig 66–68): — 1. Jesus inför Pilatus. Text nedanför framställningen: »Iesvs. vor Pilatvs». — 2. Petrus avhugger örat på översteprästens dräng. Text: »Petrus Swert». — 3. Översteprästen Kaifas river sönder sina kläder. Text: »Caipas . rit sin Kleit». — 4. Avgjutning i gips av fig 1. — 5. Avgjutning i gips av fig 3. I hörnen snidade hermpilastrar. Ovanför relieferna rektangulära fält med målningar i vitt mot svart botten, framställande kalk, kors, lagens tavlor, hjärtan samt ankare, flankerade av änglar; i hörnen snidade änglahuvuden med voluter. Listverket nedanför relieferna har målad vinranka i svart mot vit botten; i hörnen målade geometriska ornament. Överst listverk med tandsnitt och snidad blomranka. Nedanför bokbrädet snidade änglar och blomranka i genombrutet arbete. Underredet är svartmålat med vita lister. Från sakristian leder en trappa upp till predikstolen. Vid ingången dörr målad i ljusbrunt med svarta speglar och lister, samt ett snidat

Fig 59. Panel av snidad, svartmålad ek med figurframställningar i låg relief. På korväggen på vardera sidan om altaret. Sannolikt från kista eller skåp, 1500-talets slut – 1600-talets första del. Foto 1975.

Panel of carved oak, painted black, with figures in bas-relief. On the chancel wall at each side of the altar. Probably from a chest or a cupboard; end of the 16th century – first half of the 17th century.

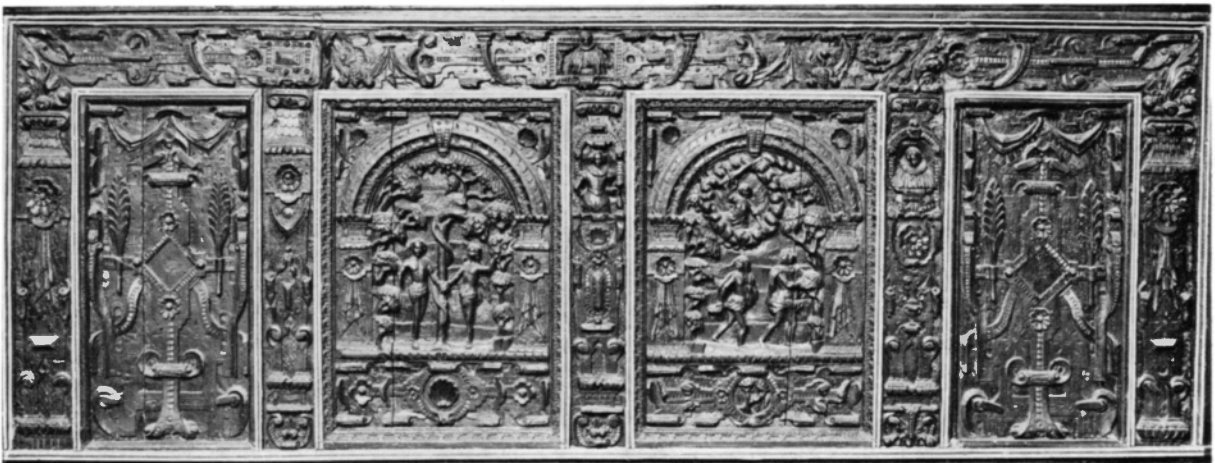

Fig 60a–d. Evas skapelse, Syndafallet, Adams skapelse samt Utdrivandet ur Paradiset. Reliefer jfr fig 59. Foto 1975.

The Creation of Eve, the Fall, the Creation of Adam, and the Expulsion from Paradise. Reliefs, cf figure 59.

överstycke med änglar, blad och blomrankor; i mitten urna samt kors med strålkran.

Enligt byggnadsräkenskaperna 14/6 1865 hade Wilhelm Hoffman kompletterat predikstolen, då den insattes i kapellet. Han hade reparerat tre kapital samt förfärdigat tre nya i gips. Han hade vidare reparerat tre reliefer samt förfärdigat två nya av gips samt snidat överstycket ovanför ingången till predikstolen. Predik-

stolens skulpterade bildfält är renässansarbete, av inskrifterna att döma av tyskt ursprung. 1500-talets slut–1600-talets förra del.

Bänkinredning

Öppen bänkinredning, bildande två kvarter å ömse sidor om en mittgång samt ett mindre kvarter om fyra tvärställda bänkar i norra sidoskeppet. Bänkinred-

Fig. 61. Jungfru Marie död, altarskåpsrelief från 1400-talets slut. På västra väggen. Inköpt av Karl XV från den s k Soldinska samlingen. Foto 1975.

The Death of Mary, relief from a reredos, end of the 15th century. Purchased by King Karl XV.

ningen är målad i ljusbrunt. Gavelstyckena har snidad och målad ornering i svart, ljusbrunt och rött (fig 62). De avslutas upptill av snidade rundlar och olika rosett-motiv, samt har nedanför rundlarna målade stiliserade ornament med tre olika motiv, utspårade i ljusbrunt mot svart botten.

Det kungliga podiet har lösa stolar: en karmstol, klädd med brun, mönstrad sammet samt tio stolar med snidade ryggstycken med växtornament, änglahuvuden m m. Sju av dessa stolar har sitsar klädda med gyllenläder. På ett äldre foto i Svenska porträttarkivet, Nationalmuseum, synes stolar med motsvarande snidade ryggar i det s k biljardrummet på slottet.

Orgel

Orgeln är uppställd på ett podium i norra sidoskeppets västra hörn, omgivet av en barriär av samma utförande som altarskranket samt barriären kring den kungliga

Fig 62. Bänkinredningens gavelstycken med snidad och målad ornering. Foto. 1975.

Bench ends with carved and painted decoration.

Fig 63 a–b. Jesus välsignar barnen, Jesus vid 12 års ålder i templet. Marmorreliefer på korväggen av skulptören Hans Michelsen (1789–1859). Foto 1975.

Jesus Blessing the Children, The 12-year-old Jesus in the temple. Marble reliefs on the chancel wall, by Hans Michelsen (1789–1859).

logen. Inskrift på silverplåt på södra dörrens insida: »Detta orgelverk färdigställdes under åren / 1662 och 1663 och invigdes den 9 juni 1663 / i närvaro av konung Gustaf VI Adolf och / drottning Louise. Orgelbyggare var Olof Rydén i Stockholm. / I stämman spetsgamba 8' har inbyggts tio / pipor av trä, härstammande från den orgel / som till mitten av 1700-talet var placerad / i den dåvarande slottskyrkan, belägen i slottets norra flygel.»¹⁶⁰

O Carlén uppger i sin skrift 1875, att fasaden till den dåvarande orgeln härrörde från Läckö slott och då var målad i kyrkans färger (s 6). Denna rikt snidade orgelfasad, nu åter uppställd i koret till Läckö slottskyrka, synes ha tillkommit på 1660-talet samtidigt med altaruppsatsen och predikstolen därstädes. Dessa båda föremål är snidade av träsnidaren Hans Georg Rausch 1666 med skulpturer av bildhuggaren Georg Baselaque. Den senare är sannolikt även mästaren till

Fig 64–65. Skattepenningen, Heliga tre konungars tillbedjan. Marmorreliefer på västra väggen, jfr fig 63 a–b. Foto 1975.

The Tribute Money, the Adoration of the Magi. Marble reliefs on the W wall, cf figs 63 a–b.

orgelfasadens nischfigurer, Assar och kung David, samt dess krönande putti. Orgelfasadens komposition talar för att den är utförd enligt ritningar av en arkitekt.¹⁶¹

Nummertavlor

Nummertavlor, två st, rektangulära med svarta träramar med förgyllda lister, en uppsatt på väggen i hörnet söder om predikstolen, en i hörnet norr om ingången till kungliga logen.

Dopredskap

Dopskålsställ av snidad ek med vita knappar av elfenben. Rund fotplatta på tre fötter, skaft uppbärande rund platta för dopskålen. Höjd 78 cm.

Dopfat

Dopfat av delvis förgyllt silver, bestående av oval, hålkälad fot samt ovalt fyrpassformad skål.¹⁶² I fatets mitt är graverat Kristi monogram inom strålkran; i strålkransens periferi fyra grupper av moln med två

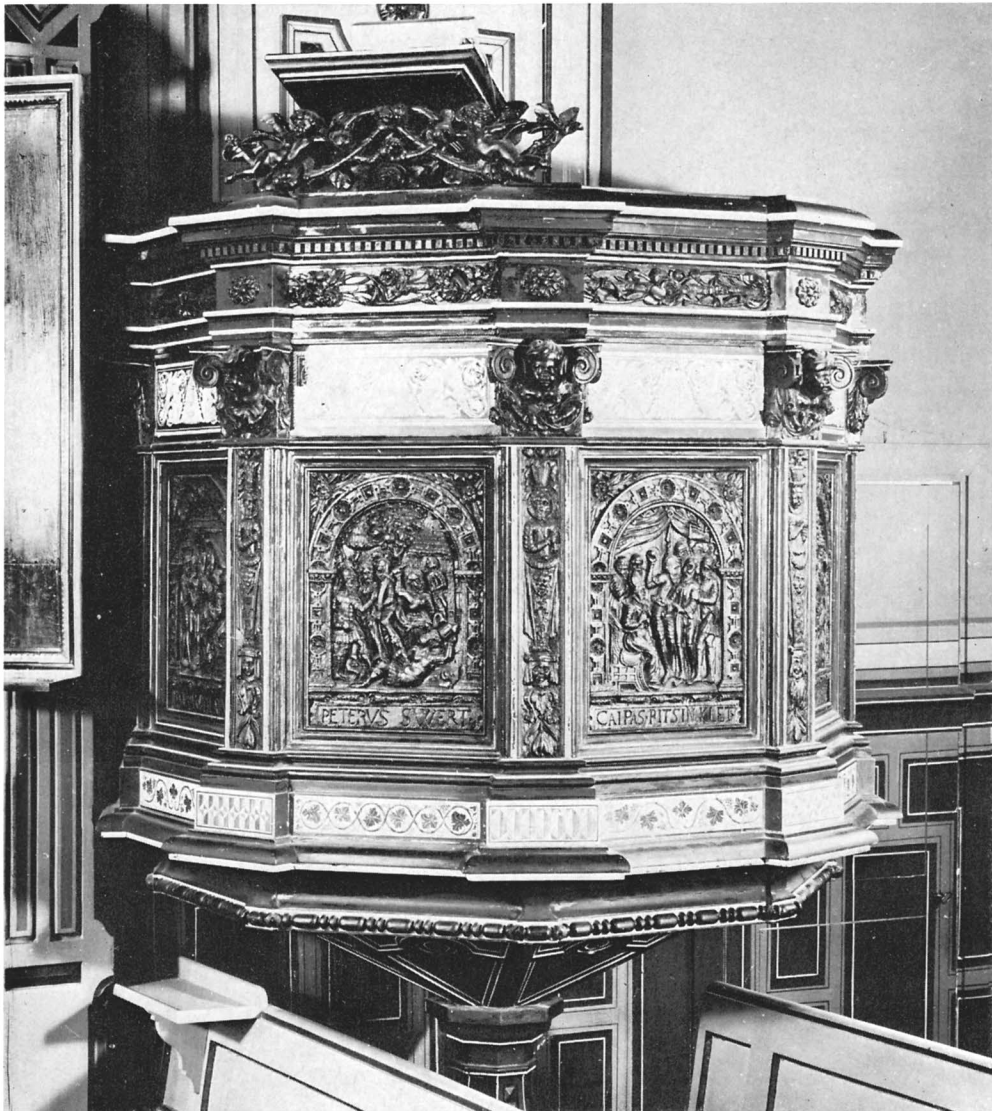

Fig. 66–68. Predikstol av svartmålat trä med vitmålad dekor. Dess snidade delar renässansarbete av tyskt ursprung. Å motstående sida reliefer, ovan till vänster: Jesus inför Pilatus; till höger: Petrus avhugger örat på översteprästens dräng. Foto 1965.

Wooden pulpit, painted black with white ornamentation. The carved parts German Renaissance work. On the opposite side reliefs, above left: Jesus before Pilate; right: Peter cutting off the ear of the High Priest's servant.

änglahuvuden i vardera. På skålens yttersida är graverat ett monogram av U E R S (= Ulrika Eleonora Regina Sveciae) under kunglig krona samt inskriften: »Döpelsefaat till Ulrika/Dahls Capell A:o 1734». Stämplor på undersidan: åldermansranka, X (=1734), S:t Erik (Stockholm), mästartämpel för Gustaf Staffhell d ä (enl Upmark nr 477). Dessutom är graverat: 98 1/4 lo. samt med annan stil: N:o 7. Höjd 8,4, längd 39,7, bredd 29,1 cm. Fatet förvaras i ett fodral av mörkt läder, innantill fodrat med ljus sämskskinn samt ornerat med lambrequinmönster i pressning.

Nattvardskärl

En uppsättning nattvardskärl, bestående av kalk, paten och oblatask skänktes som ovan nämnts till Helga Trefaldighets kapell av Hedvig Eleonora 1696 (HGK, inv silver, nr 19, 46, 4). Oblatasken överfördes 1921 till Kungl Silverkammaren.

Kalk av delvis förgyllt silver (fig 71).¹⁶³ Klockformig cuppa, rund fot med vulst, päronformad nod. Cuppan omslutes nedtill av gjuten dekor i form av en holk med fruktklasar och beslag, upptill begränsad av veckad kant och fris av uppåtriktade akantusblad. Graverat på cuppan Hedvig Eleonoras namnchiffer,

bildat av H E R S under kunglig krona mellan två korsade lagerkvistar, samt inskriften: »Helge Trefaldigheetz Capel Wedh Ullrichsdahl Anno 1696». Graverat på fotens undersida i nyare tid: »N:o 19». Foten med bärd av blad- och beslagsornament. Noden har gjuten ornering bestående av änglahuvuden, girlander och beslagsornament. Stämplor på foten delvis oläsliga. Mästartämpel starkt påminnande om Andreas Heins (Rbg nr 1898). Höjd 20, fotens diameter 10,5 cm. I fodral av svart skinn med följande inskrift i blindpressning: »Helga Trefaldigshets Capel Wedh Ulrichs-Dahl Anno 1696». Invändigt sämskskinn. Utförd under 1600-talets förra hälft enligt stämpeln möjligen av Andreas Heins i Elbing.

Paten av delvis förgyllt silver (fig 72). På rund fot med päronformat skaft, ornerat med gjutna bucklor. På brättet graverat konsekrationsskors. Graverad inskrift på fatets undersida: »Helge Trefaldigheetz Capel Wedh Ulrichs Dahl Anno 1696» samt (i nyare tid): »N:o 46». Stämplor (enligt Looström): S Erikshuvud, H (=1696), mästartämpel med I N (=Johan Nützel), åldermansranka. Höjd 5,7, diameter upptill 15 cm.¹⁶⁴

Oblataskar: — 1. Av delvis förgyllt silver (fig 70). Oval med kupigt lock. På locket graverat Hedvig Eleo-

Fig 69. Vinkanna (nr 1) av delvis förgyllt silver med Hedvig Eleonoras namnchiffer samt årtalet 1704. Utförd i Augsburg av Melchior eller Matthias Gelb vid 1600-talets mitt. I Karl XI:s galleri, Stockholms slott. Foto HGK.

Tankard (no 1), silver, partly gilt, with Hedvig Eleonora's monogram and the date 1704. Made at Augsburg by Melchior or Matthias Gelb in the middle of the 17th century.

Fig 70. Från vänster till höger. Oblatask (nr 1), gåva 1696 av änkedrottning Hedvig Eleonora till Helga Trefaldighets kapell. — Paten med Hedvig Eleonoras namnchiffer på undersidan samt årtalet 1707, tillhörande sockenbudstyg. — Oblatask med Hedvig Eleonoras namnchiffer samt årtalet 1708, tillhörande sockenbudstyg. Samtliga i Kungl Silverkammaren. Foto HGK.

Left to right: Bread box (no 1), donated in 1696 by Hedvig Eleonora to the Holy Trinity Chapel. Paten with Hedvig Eleonora's monogram on the underside and the date 1707, belonging to the viaticum vessels. Bread box with Hedvig Eleonora's monogram and the date 1708, belonging to the viaticum vessels.

Fig 71. Kalk av delvis förgyllt silver. 1600-talets förra hälft. Möjligen utförd av Andreas Heins i Elbing. Gåva 1696 av änkedrottning Hedvig Eleonora till Helga Trefaldighets kapell. Foto 1976.

Chalice, partly silver-gilt, first half of the 17th century. Possibly by Andreas Heins of Elbing. Donated in 1696, by the Queen Mother, Hedvig Eleonora, to the Holy Trinity Chapel.

noras namnchiffer under kunglig krona samt omfattat av två korslagda lagerkvistar. Kring kanten graverad inskrift: »Helge Trefaldigheetz Capel Wedh Ulrichs Dahl Anno 1696». På undersidan graverat i nyare tid. »N:o 4.» Stämplrar på undersidan: åldermansranka, S Erikshuvud, H (—1696), mästarestämpel I N (= Johan Nützel, Upmark nr 278). Höjd 2,9, längd 8,9, bredd 6,5 cm. I fodral av mörkt läder, ornerat med pressat lambrequinmönster kring inskriften: »Helge — Trefaldigheetz Capel wedh — Ulrichsdahl — Anno 1696.» Invändigt rött papper. I Kungl Silverkammaren. — 2. Av förgyllt silver (fig 72). Rektangulär på bottenplatta med fyra runda fötter. Lock krönt av liggande lamm med korsfana. I askens hörn gjutna ornament. Under botten stämplrar: mästarestämpel avseende Petter

Henning (Gläser, 1688–1713), S:t Erik (Stockholm), åldermansranka, HGK N:o 52. Längd 10,8, bredd 7,7 cm, bottenplattan längd 12,7, bredd 9,5 cm.

Vinkanner: — 1. Av delvis förgyllt silver, förvaras i Karl XI:s galleri i Stockholms slott (HGK, inv Silver, nr 29; fig 69). Pärnformad med hals och lock, bildande ett Silenushuvud, vilket skägg flyter ut över främre hälften av kannans liv. I håret druvklasar och fruktknippen, vilka skjuter ut över pannan och bildar en snås. På den bakre hälften av kannans liv tre stora stjärnformiga blommor. Det s-formade handtaget, vars mittparti bildas av en putto, avslutas av kraftiga voluter. På locket, bildat av Silenushuvudets hjässa, en senare ditsatt plåt med monogram av HERS (= Hedvig Eleonora Rex Sveciae) under kunglig krona.

Fig 72. Nattvardskärl av förgyllt silver: oblatask (nr 2), omkring 1700; vinkanna (nr 2), inköpt 1932 och paten, gåva 1696 av änkedrottning Hedvig Eleonora. Foto 1976.

Communion vessels silver-gilt: bread box (no 2), ca 1700; tankard (no 2); purchased 1932, and paten, donated in 1696 by the Queen Mother, Hedvig Eleonora, to the Holy Trinity Chapel.

Fig 73. Sockenbudskalk av delvis förgyllt silver med Hedvig Eleonoras namnchiffer samt årtalet 1707. I Kungl Silverkammaren. Foto HGK.

Viaticum chalice, of partly gilt silver, with Hedvig Eleonora's monogram and the date 1707.

Fig 74. Vinflaska av delvis förgyllt silver med Ulrika Eleonora d y:s namnchiffer samt årtalet 1722. Utförd av Petter Henning (Gläser) änka i Stockholm 1722. I Kungl Silverkammaren. Foto HGK.

Silver wine flask, partly gilt, with Ulrika Eleonora the younger's monogram and the date 1722. Made by the widow of Petter Henning (Gläser) in Stockholm in 1722.

På fotens ovansida graverat: »Ulricksdahl» samt på kannans liv: »1704». Stämplor på fotens ovansida och kannans liv: Kontrollstämpel för Augsburg 1600-talets senare hälft (Rbg nr 141?), mästartämpel enligt Rbg nr 341. På fotens undersida: Åldermansranka. Höjd 25,5, bredd 20 cm. Utförd i Augsburg av Melchior eller Matthias Gelb vid 1600-talets mitt.¹⁶⁵ — 2. Av förgyllt silver (fig 72). Bukig med smalt uppsvängt handtag och kupigt lock. Rund profilerad och refflad fot. På kannans liv en medaljong inneslutande IHS. Upp till bärd av bladspetsar. Locket krönt av bladkrans och kors. På foten graverat: »Ulriksdals kapell 1932, N:o 54. Vikt 500 Gr». Stämplor: S Erikshuvud, B8 (=1931), mästartämpel C.G.H. (=C G Hallberg). Höjd 29, fotens diameter 10 cm. Inköpt 1932.

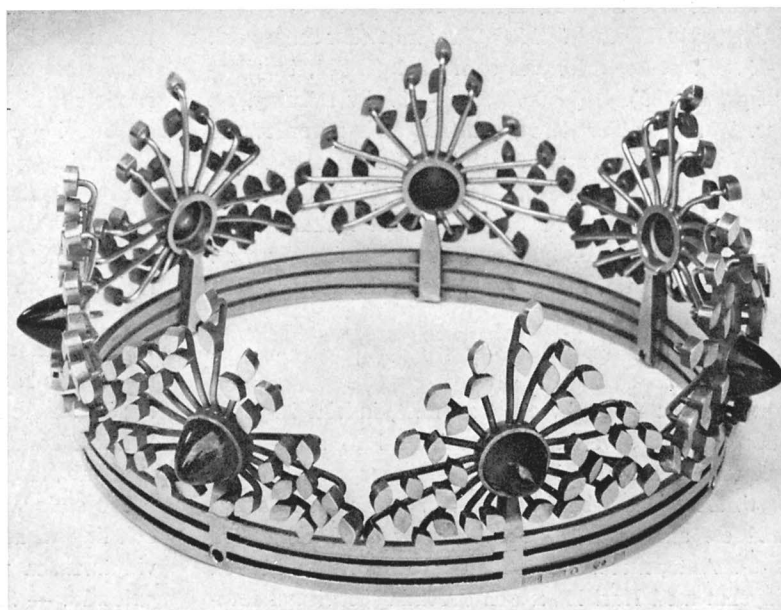
Vinflaska av delvis förgyllt silver, förvaras i Kungl Silverkammaren (HGK, inv silver, nr 12, fig 74). Sexsidig med runt skruvlock med rörligt C-format handtag. På flaskans ena sida graverat: Ulrika Eleonora d y:s namnchiffer, bildat av U E R S (=Ulrika Eleonora Regina Sveciae) under kunglig krona, samt årtalet »A. 1722». I senare tid ingraverat: »N:o 12». Stämplor på undersidan: Åldermansranka, S Erikshuvud, K (=1722), stämpel avseende Petter Henning (Gläders)

änka i Stockholm 1722. Höjd (med uppställt handtag) 12,5, bredd 6,1 cm.

Sockenbudstyg, bestående av kalk, paten och oblatask av delvis förgyllt silver, förvaras i Kungl Silverkammaren (HGK, inv silver nr 25, 45, 5). Kalkens skål har lätt utsvängd mynningsrand, dess fot är rund med vulst samt vid övergången till skaftet en krans av nedåtriktade blad (fig 73). Cylindriskt skaft med platt rund nod. Under foten graverat Hedvig Eleonoras namnchiffer under kunglig krona samt inskrift: »Denna Kalck Til Ulricksdahl Til dee Siucka Anno 1707 — Wäger 11 5/8 Lodh» samt graverat (i nyare tid): »N:o 25». Stämplor saknas. Höjd 12, fotens diameter 8,5, cuppens diameter 6,7 cm. — Paten med graverat konsekrationskors på brättet (fig 70). På undersidan graverat: Hedvig Eleonoras namnchiffer under kunglig krona samt inskriften: »Anno 1707» samt (i nyare tid): »N:o 49». Stämplor saknas. Diameter 9 cm. Kalk och paten förvaras i fodral av trä, utvändigt klätt med svart läder, invändigt med gult sämskskinn. Oblatask, rund med gängat lock för fastskruvning vid annat föremål, sockenbudskalk eller dylikt (fig 70). Graverat på undersidan: »Anno: 1708» samt (i nyare tid): »N:o 5». På locket Hedvig Eleonoras namnchiffer under kunglig

Fig 75. Brudkrona av förgyllt silver. Utförd av silversmeden Jan-Ante Dahlstedt, Konstfack 1965. Foto 1975.

Silver-gilt bridal crown, made in 1965.

krona. Stämplrar saknas. Höjd 1,3, diameter locket 3,7 cm.

Brudkrona

Brudkrona av förgyllt silver (fig 75).¹⁶⁷ Genombruten ring, sammansatt av tre smala band, med sju triangulära blad, vardera bestående av 18 armar med små silverlöv kring en turmalin en cabochon. Stämplrar på ringens yttersida. JAD (=Jan-Ante Dahlstedt) KF (=Konstfack) P 9 (=1965). Höjd 5,5, diameter 12 cm. I svart schatull. Användes första gången 4/11 1965.

Ljusredskap

Ljuskröna av mässing med 16 armar i två kransar (fig 76). Profilerad stam, krönt av kvinnofigur med fågel och ankare, framställande Hoppet. Avslutas nedtill av stor kula med inskriften: »Gott . zu . Ehren . und . dieser . Caroliner . Kirchen . zum . / Zierath . hat . die . lobliche . Compagnie . der . Kauf . / Gesellen . in . Malmoe . diese . Chrohne . vereret . / Anno 1694» (=Gud till ära och denna karolinerkyrka till prydnad har köpmansgesällernas lovvärda sällskap i Malmö förärat denna krona år 1694). Reflexblommor, goudronerade droppskålar.

Ljusstakar: — 1. Av svartmålat trä, ett par, med ornament i silverbleck (HGK, inv ljusstakar, nr 193–194; fig 78). Tresidiga socklar med voluter, balusterformade skaft. Runda ljusmanschetter med piggar för fästande av ljusen. Den rika orneringen i silverbleck är utformad som akantusblad, rosetter, änglahuvuden, frukter m m. Höjd 60 cm. Ljusstakarna hör samman med altaruppsatsen och bör i likhet med denna på stilistiska skäl dateras till 1600-talets mitt eller senare del. — 2. Ljusstake, utformad som nr 1 (HGK, inv ljusstakar, nr 195). Höjd 56,2 cm. — 3. Av mässing, ett par. Rund profilerad fot, skaftring och päronformad nod. Inskrift på foten: »L.F». Höjd 26 cm. Barock. — 4. Av mässing, ett par. Rund fot med gjuten bladranka samt refflad rundel runt skaftet, refflat skaft. Höjd 27 cm. Gustaviansk typ. — 5. Av mässing, fyra st. Fyrsidig fotplatta, refflat skaft. Höjd 22 cm. Gustaviansk typ.

Textilier

Antependier: — 1. Av svart sammet, indelat i fält av dubbla rader silverband. På mitten IHS samt kors. Märken efter besättning nedtill på antependiets mittparti. Längd 410, bredd 108 cm. Synes vara identiskt med ett antependium, omnämnt av O Carlén 1875 (s 8). Antependiet var då i de bägge nedre hörnen smyckat med Karl XV:s och drottning Lovisas namn-

Fig 76. Ljuskröna av mässing. Gäva 1694 av köpmansgesällernas sällskap i Malmö. Foto 1975.

Chandelier, brass, donated in 1694.

chiffer, »broderade i guld och lysande färger». — 2. Av naturfärgat linne. På mitten invävt IHS i grått samt kors med ränder i grått och silvertråd. Broderad inskrift på fodret: AL — SW / 1965 / DL (SW = Sofia Widén). Längd 410, bredd 110 cm.

Mässhakar: — 1. Av vitt siden. På ryggstycket rundel med inskrivet kors broderat i guldtråd; på framstycket ingen dekor. Broderad inskrift på fodret: »Libraria / komp. A.L.O. (=Anna-Lisa Odelqvist) / 1961». Tillhörande stola, vid ändarna rundlar broderade med guldtråd. — 2. Av blått ylle. På ryggstycket är anbringat ett kors i svart band med kvadratiske broderade fält i korsets mitt samt mellan korsarmarna i vitt och grått lingarn samt silvertråd. På framstycket vertikalt anbringat svart band. Mässhaken är kantad med svarta band. Broderad inskrift på foderlapp bakom broderiet: AL. — SW / 1966 / 1966/ DL (SW = Sofia Widén). Tillhörande stola; vid ändarna broderade kors med grått lingarn.

Tre stolar av rött, violett och grönt tyg av bomull och lingarn med invävda kors. — 1. Den röda stolan, vid ändarna rundlar, på mitten triangel broderade i guldtråd. — 2. Den violetta stolan; vid ändarna samt

på mitten kors broderade i silvertråd. — 3. Den gröna stolan; vid ändarna samt på mitten kors broderade i guldtråd.

Håvar: — 1. Av röd sammet av breda guldband indelad i fyra fält (fig 77). Guldfrans och tofs, läderpung, mässingshylsa med fäste efter klocka. Svarvat rödmålat skaft. Renoverad av Libraria 1954. Upptages i Helga Trefaldighets kapells inv 1802–1804. — 2–3. Två håvar i samma utförande av röd sammet, av broderade smala bårder av guldtråd indelade i fyra fält. Läderpung, två korta skaft med en mässingshylsa vardera. Moderna.

Matta i korsstygnbroderi i flerfärgat yllegarn (fig 79). På mitten framställes i rött fält ett gult kors med två tvärbjälkar, omslingrat av ett vitt band med inskriften: »In hoc signo vinces» (=I detta tecken skall Du segra. Samma inskrift och kors finns på marmorplattan ovanför kapellets huvudingång). Utanför det röda fältet ett smalt vitt fält, begränsat av ett rep med knutar i brunt samt överst lagerkvistar i grönt. Därefter ett grönt fält med passionsblommor samt fyra sexuddiga stjärnor. Ytterst svart bård med vita och röda fuchsior. Broderad inskrift i rött i bårdens nedre vänstra och högra hörn: »Louise / 1865 f(ecit)». Mått:

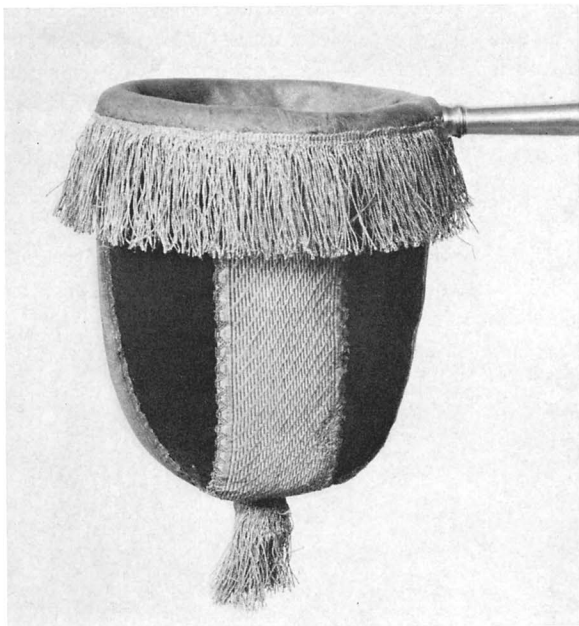

Fig 77. Håv av röd sammet med guldband, frans och tofs. Omkr 1800. Foto Pietas.

Collection bag, red velvet with gold braid, fringe and tassel; c 1800.

Fig 78. Ljusstake av svartmålat trä med ornament i silverbleck. Hör samman med altaruppsatsen. 1600-talets mitt eller senare del. Foto 1975.

Candlestick, wood, painted black with silver ornaments. Belonging to the reredos. From the middle or second half of the 17th century.

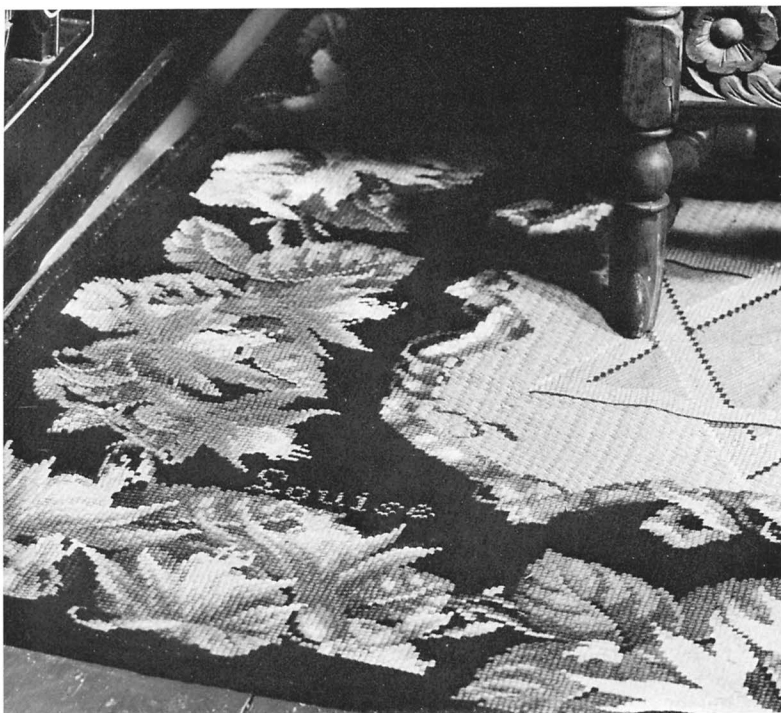

Fig 79. Matta i korsstyngsbroderi av dåvarande prinsessan Lovisa 1865. Foto 1975.

Rug in cross-stich embroidery, by princess Lovisa, 1865.

273 × 240 cm. Broderad och skänkt av Karl XV:s och drottning Lovisas dotter Lovisa.¹⁶⁸ På det kungliga podiet. Mattan låg enligt O Carlén 1875 framför altaret (s 8).

Ryamatta i olika röda toner samt blått och brunt. Mått: 156 × 128 cm. Framför altarskranket.

Böcker

Karl XII:s bibel i brunt läderband med guldpresning. Inskrift på pärmens framsida: »Helga Trefaldighets / Capell Ulrics Dael / Anno 1708». På pärmens fram- och baksida dessutom Hedvig Eleonoras monogram. Spännen med beslag av förgyllt silver, framställande Karl XII:s monogram.

Klockor

I kapellets torn över sakristian hänger två klockor. V Björnström uppger i sin skrift 1875, att dessa har överförts från slottet (s 11). Klockorna bär på ena sidan vapen för ätten De la Gardie, på andra sidan Pfalziska vapnet, åsyftande Magnus Gabriel De la Gardie och hans gemål Marie Euphrosyne av Pfalz. Båda klockorna har följande inskrift: »Gloria in excelsis Deo, in terra pax. Holmiae me fecit Johan Meyer» (= Ära vare Gud i höjden, frid på jorden. Johan Meyer¹⁶⁹ tillverkade mig i Stockholm). Två klockor med samma vapen och likalydande inskrift finns i Veckholms kyrkas klockstapel. Dessa har dessutom ännu en inskrift runt slagringen.¹⁷⁰

Noter

1. *B Flodin*, Murmästaren Hans Ferster, s 85.
2. *M Revera*, Gods och gård 1650–1680, s. 27. — På 1630-talet innehades Överjärva av riksrådet Johan De la Gardie, broder till Jakob De la Gardie. Han åtnjöt rån-teavkastningen av Överjärva som lön för tjänster åt staten (*B Strandman*, Över-Järva, s 5).
3. Jakob De la Gardie synes ha bott i Överjärva, innan slottet var färdigt (*B Strandman*, Över-Järva, s 6). Den av De la Gardie vid Makalös anlitade hovsnickaren *Lucas Meilandt* arbetade »wed Järfua gård» 1644–45 (*Svenskt konstnärlexikon*).
4. LMV, Solna 37¹, Geometrisk Affrijtningh uppå Jacobsdahl, odad.
5. Enligt Jakob De la Gardies testamente skulle änkan *Ebba Brahe* behålla Jakobsdal. Genom en arvskaftesöverenskommelse avstod hon emellertid sin rätt till slottet (*Revera* a a, s 38 not 124).
6. *S Karling*, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott, s 332.
7. Den 6/12 1660 skänkte De la Gardie 100 rdr och 10 000 tegel till Solna kyrka samt julafton 1666 en altartavla (*S Brandel*, Solna kyrka, s 203).
8. Huvuddragen i slottets historia återges i: *B von Malm-borg*, Ulriksdal, s 261 ff.
9. RA, E 1691, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Jakobsdal, gårdsräk 1660.
10. Slottsarkivet, Ulriksdal, inv 1689.
11. *Ibidem*, inv 1802.
12. Slottsarkivet, Jakobsdals stats- och melorationsräk (jordförbättringsräk) 1676–82, 1676 s 77.
13. *Ibidem*, 1677 s 143. — Hedvig Eleonoras hovstatsräk 1692 s 717.
14. *V Björnström*, Ulriksdals Kongl. slottskapell, s 15 f.
15. I forskningen har kapellet i slottsflygeln berörts i arbeten av *A Hahr* (Konst och konstnärer) och *N G Wollin* (Ulriksdal), där enstaka uppgifter förekommer om kapellet. Ytterligare uppgifter om kapellet redovisas i avsnittet om Ulriksdal i serien Slott och herresäten i Sverige. Magnus Gabriel De la Gardies insatser för kapellet har behandlats av *I Rosell* i avhandlingen Magnus Gabriel De la Gardies kyrko-byggnadsverksamhet i Sverige. I följande framställning har avsnittet om Jakobsdals slottskapell ytterligare bearbetats samt dess historia förts fram till kapellets raserande 1774.
16. RA, ÖIÄ, Ritn till profana byggnader, Ulriksdals slott, $\frac{PU\ 15\ PU\ 15\ PU\ 15\ PU\ 15}{1\ 2\ 15\ 16}$ — Enl påteckning av fil dr *R Strandberg* är $\frac{PU\ 15}{1}$ upprättad av *C Hårleman*.
17. *Ibidem*, $\frac{PU\ 15\ PU\ 15}{17\ 18}$.
18. KB, Kart- och planschavd. Teckningar till Sveciaverket. — Publ i: *E Dahlberg*, Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna.
19. RA, E 1317–18, De la Gardieska saml, M G De la Gardie, Egenhändiga ant och planritn till byggnads-företag. — Jfr *S Karling*, Trädgårdskonsten, s 334.
20. De la Gardieska Archivet ... Utg av *P Wieselgren*, Del 6, s 23.
21. *S Karling*, Trädgårdskonsten, s 332.
22. RA, E 1693, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Jakobsdal, Jakobsdals meloriation 1659–70.
23. År 1662 flyttades Resta gård vid Jakobsdal och uppläts som fast bostad åt *Matthias Holl* (RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, memorial till Hasselgren 16.8 1662).
24. Ett brev från De la Gardie till *Frantz Stimer* 1660 berör dennes arbeten vid Jakobsdal (RA, E 1246, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept). — Stimer upptages bland Jakobsdals arbetsfolk 1660, 1665, 1666 (RA, E 1693, enl not 22).
25. RA, E 1248 enl not 23, M G De la Gardies koncept 28.2 1662, memorial ang Läckö till Frantz Stimer att förfärdiga vid kyrkan dess torn, altare etc.
26. *I Rosell*, De la Gardie, s 100.
27. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 139.
28. *I Rosell*, De la Gardie s 100 ff.
29. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
30. *Ibidem*.
31. RA, E 1532, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Rausch 11.2 1662. — RA, E 1402, *ibidem*, Olof Falk 8.2 1662.
32. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
33. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept.
34. RA, E 1430 enl not 32. — Stenpelare till trappan förfärdigades av Marcus Hebels sväger stenhuggaren *Friedrich Hoyer* och avsändes enl brev 16.4 1662 med slupen till Jakobsdal.
35. RA, E 1430 enl not 32.
36. RA, E 1248 enl not 33. — Memorial 16.8 1662.
37. *N G Wollin*, Ulriksdalsstudier, s 122 f.
38. RA, E 1532, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Rausch 11.2 1662.
39. *Ulriksdals slottskapell*, s 3.
40. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
41. RA, E 1837, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räk, Kamrerars och kassörers m fl räk, 1662 november s 18.
42. *Ibidem*, april s 12.

43. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till Hasselgren 5.3 1662.
44. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren 13.3 1662.
45. RA, E 1837, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räk, Kamrerars m fl räk. Hasselgren 1662 mars s 18, augusti s 14, juni s 20, oktober s 21.
46. RA, E 1248 De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept 1662.
47. RA, E 1215, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till kamreraren P Berentsson 25.3 1654.
48. RA, E 1675, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Drottningholm, Byggnadsräk. — Jfr *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 18 f.
49. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 39 ff.
50. A a, s 138.
51. *H Rabén*, Stilar och mästarnamn i Tyska kyrkans inredning, s 56. Ang *Nicolas Vallari* se vidare *I Simonsson*, *Nicolas De Vallari*. — *S Ambrosiani*, Ett par målningar av *Nicolas Wallery*.
52. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till Hasselgren 5.3 1662.
53. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
54. RA, E 1216, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, 24.5 1658 till Ollonberg.
55. RA, E 1246, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till M Carlinus 7.7 1660.
56. RA, E 1691, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Jakobsdal, gårdsräk 1660.
57. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, 5.3 1662 till Hasselgren.
58. *I Rosell*, De la Gardie, s 73.
59. RA, E 1837, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räk, Kamrerars och kassörers räk, Hasselgren m fl, 1662 maj s 26, dec (kladdvolym).
60. 1662 dec s 2.
61. 1662 maj s 24.
62. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
63. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 71.
64. RA, E 1693, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Jakobsdal, Jakobsdals meloriation 1659–70.
65. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till Hasselgren 20.1 1662 med bilagd specifikation.
66. Även till Riddarhusets båda frontespiser levererade *Henrik Lichtenberg* på 1660-talet den skulpturala utsmyckningen. Senare på 1670-talet anlätades L för arbeten vid Karlbergs slott, bl a den konstnärliga utsmyckningen av slottskapellet därstädes. *Jean De la Vallée* har förmodligen gjort ritningarna och *Lichtenberg* skulpturarbetet i kapellet. Ända till sin död 1680 hade L sin verkstad på Karlberg och arbetade där med altarprednader och predikstolar även till andra kyrkor på uppdrag av De la Gardie (*T O:son Nordberg*, *Karlbergs slott*, s 55, 60).
67. *I Rosell*, De la Gardie, s 64 f.
68. A a, s 101 f, 105.
69. RA, E 1835, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räkenskaper, Kamrerars, kassörers m fl räk 1661, byggnadsväsendet vid Jakobsdal.
70. *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 67.
71. Deponerad i Nordiska museet 11/8 1890. Överförda 1943 till SHM, inv nr 23003:8 Nu (1975) utställd i barockhallen.
72. *T O:son Nordberg*, *Karlbergs slott*, s 60.
73. *A Hahr*, Konst och konstnärer, s 78. — RA, E 1693, De la Gardieska saml, M G De la Gardies godshandl, Jakobsdal, Jakobsdals meloriation 1659–70.
74. RA, E 1248, De la Gardieska saml, M G De la Gardies koncept, Brev till Hasselgren 20.1 1662 med bilagd specifikation.
75. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
76. RA, E 1837, De la Gardieska saml, M G De la Gardies räk, Kamrerars m fl räk, Hasselgren 1662, aug s 14, sept s 30.
77. RA, E 1430, De la Gardieska saml, Skr till M G De la Gardie, Från enskilda, Hasselgren.
78. *I Rosell*, De la Gardie, s 101 f.
79. RA, E 1837, enl not 76.
80. *Ibidem*, 1662 aug s 14.
81. *Ibidem*, 1662 maj s 18, juni s 22, juli s 10, november s 10, 12, 16.
82. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 86.
83. RA, E 1837 enl not 76, sept s 20. — *Hans (Johan) Richter*, Stockholm, född 1632, död 1695. Änkan levde 1711. Tillverkade 1693 kalk och paten för Ragunda kyrka.
84. RA, *ibidem*, 1662 dec.
85. *Ibidem*, aug s 24.
86. *N G Wollin*, *Ulriksdalsstudier*, s 122 ff. — Förslag till ombyggnad av Ulriksdal även i Celsingska saml 73/75, Nationalmuseum.
87. *B von Malmberg*, *Ulriksdal*, s 271.
88. På kartan 1709 i Slottsarkivet och LMV markeras »den låga byggnaden» intill norra flygeln.
89. Slottsarkivet, Drottningholms och Ulriksdals räk 1721, s 65 f.
90. *B von Malmberg* a a, 278 ff.
91. *P-O Westlund*, *Gripsholm under vasatiden*, s 56.
92. *N Sundquist*, *Willem Boy* i Uppsala, s 79. — Slotts-kyrkan skadades redan vid branden 1702.
93. Slottsarkivet, Ulriksdals kungsgårds räk 1774, s 318 f. — I kapellet inv redovisas en gammal grön kakelugn (*ibidem*, s 344).
94. *B G Söderberg*, *Ericssberg*, s 132.
95. *Densamme*, *Hesselbyholm*, s 243.
96. *I Rosell*, De la Gardie, s 101 ff.
97. A a, s 101.

98. *S Vänje*, Nikodemus Tessin d ä och Drottningholm, fig 7–8.
99. A a, fig 10.
100. *J Böttiger*, En krönika om den Tessinska slottskyrkan 1693–96.
101. *B von Malmborg*, Strömsholm, s 228 ff.
102. *R Josephson*, Tessin, senare delen, s 136.
103. A a, s 107 ff.
104. A a, s 80 f. — En sektion av kapellet mot altaret är publ å fig 69.
105. *O Lindahl*, Magnus Gabriel De la Gardie, s 46.
106. *Frederiksborgs slotskirke*, s 1878 f.
107. Slottsarkivet, Ulriksdal, inv 1689.
108. *B von Malmborg*, Ulriksdal, s 272.
109. Slottsarkivet, Ulriksdal, Jakobsdals stats och melorationsräk jämte verifikation 1676–82, räk 1680, ver 24/8 1680, s 1126.
110. Ibidem 1683–85, 1685 s 54; ver 237.
111. *Svenskt konstnärslexikon*.
112. Slottsarkivet enl not 109, 1685 s 54, ver 238.
113. *Svenskt konstnärslexikon*.
114. Slottsarkivet, Ulriksdal, Jakobsdals stats och melorationsräk jämte verifikation 1676–82, 1679 s 451; 1680 s 474. — År 1696 nämns att *Carlo Carove* är anförtrodd överinseendet av vattenkonsterna på Drottningholm och Ulriksdal och därför jämte sin gesäll erhåller lön (Slottsarkivet, Ulriksdals melorations- och byggnings-samt lant- och ladugårdsräk med inspektor H Goltberg 1693–98, 1696 s 476).
115. Slottsarkivet, Ulriksdal, inv, 1707–1877, inv 1744. — De angränsande rummen uppräknas i inv sålunda: audienskammaren — alkoven — sängkammaren — bönekammaren.
116. Nationalmuseum, Celsingska saml 238/75, Karta över Ulriksdal, odat (före 1690).
117. LMV, Solna 37¹, Ägomätn m m av *N Edberg* 1709.
118. De båda målningarna kan dateras till senast 1766, då stallbyggnaden sydväst om kapellet revs. Då *Gustaf III* föddes 1746 bör akvarellen tidigast ha målats på 1760-talet.
119. Slottsarkivet, Ulriksdals melorations- och byggnings-samt lant- och ladugårdsräk med inspektor H Goltberg 1693–98, räk 1696 s 663, räk 1697 ver 660.
120. Byggnadsräk enl not 118, s 800–801.
121. *A Tuulse*, Gräsö kyrka, SvK Up II: 2, s 631 ff.
122. *C Annerstedt*, Bref af Olof Rudbeck d.ä., s 354. 13/1 1697.
123. *R Josephson*, Tessin I, s 36.
124. *G M Silfverstolpe*, Strömsholm, s 39.
125. Ett annat exempel på motsvarande träbyggnadskonst är det kapell, som *Tessin d y* uppförde vid sin egendom Boo gård på Värmdön, invigt 1724. Knutarna är här utformade som breda pilastrar och väggarna indelade av parvis anbragta pilastrar, bestående av enkla, fasade stolpar. Ett bevarat första utkast till kapellet vid Boo omfattade en byggnad av tegel (*S Brandel*, Boo kyrka, s 502 ff).
126. Slottsarkivet, Ulriksdal, inv 1802–1804.
127. RA, Topographica 617, Kungsgårdar och kungsladugårdar i Sverige, Ulriksdal, inv 1773.
128. *Svenskt konstnärslexikon*. — *J Böttiger*, Hedvig Eleonoras Drottningholm, s 6, 24, 63 f.
129. Slottsarkivet, Ulriksdals meliorations- och byggnings-samt lant- och ladugårdsräk med inspektor H Goltberg 1693–98, räk 1697 ver 660.
130. *Gerhard Meyer d ä*, mästare 1695 död 1710 (*L M Holmbäck*, Klockor och klockringning).
131. *B von Malmborg*, Ulriksdal, s 282 f.
132. *S Lundwall*, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism, s 135.
133. Ibidem, s 137 f.
- 134a. *C R Nyblom*, Fredrik Wilhelm Scholander, s 168.
- 134b. *M Olsson*, Kalmar slotts kyrkor, s 55, 61.
135. Ibidem, s 161 f.
136. Arkitekturmuseum, Arkitektregister, *F W Scholander*. Förslag till nya kyrkor bl a i Billeberga i Malmöhus län, Björna i Västernorrlands län, Dala i Skaraborgs län, Kalvsvik i Kronobergs län, Mjölback i Älvsborgs län och Nosaby i Kristianstads län.
137. Slottsarkivet, Hans Maj^{ts} Konungens hovförvaltning, Ulriksdals kyrkobyggnad åren 1863, 1864, 1865.
138. Slottsarkivet, Ulriksdals kyrkobyggnad enl not 137, 1864 ver nr 26, 44.
139. Ibidem, 1864 ver nr 30, 46, 47, 55.
140. Tegel betalas till Tegelbruksföreningen med 10 rdr rmt per tusende (1864 ver nr 36). Gotlandskalken betalades med 10 rdr rmt per läst (1864 ver nr 41). 2,8 tums rena halvbräder med 14 rdr per toltf (1864 ver nr 47).
141. Ibidem, 1864 ver nr 7.
142. *S Nilsson* fick den 2/7 1864 betalt för »Stuckstenens Sättning med Pilastrar och försprång jämte Bak murens aftrappning» (ver nr 19).
143. Den 10 september fick *S Nilsson* och *J P Jansson* betalt för färdigmurning (ibidem, 1864 ver nr 32). Samma datum utgick betalning för uppsättning av taklag (ver nr 33).
144. Ibidem, 1864 ver nr 53.
145. Ibidem, 1865, ver nr 17, 30.
146. Ibidem, 1864, ver nr 46, 47, 51.
147. Ibidem, 1865, ver nr 5, 8, 10.
148. Ibidem, 1865 ver nr 60.
149. *V Björnström*, a a, s 5 f.
150. *V Björnström* a a, s 6.
151. Slottsarkivet, Hans Maj^{ts} Konungens hovförvaltning, Ulriksdals kyrkobyggnad 1863–65.
152. *R Liedgren*, I Sölvesborg på 1800-talet, s 171.
153. *Svenska Dagbl*, artikel 20.8 1965 ang kapellets 100-årsjubileum.
- 154a. Slottsarkitektkontoret, Förslag till förändringar i sakristian 1961.

- 154b. *A Andersson*, Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden, s 175 ff. — *E Lagerlöf*, Etelhems kyrka s 135 f.
155. Svenska statens samling af väfda tapeter. Historisk och beskrifvande förteckning af Dr *John Böttiger*, III, Stockholm 1896. Upplysningar i brev den 5 juni 1944 från direktören för det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg *Otto Andrup* till dåvarande intendenten i Kungl Husgerådskammaren *Åke Setterwall*.
156. *Frederiksborg slotskirke*, s 1887 ff.
157. Jfr HGK, inv Diverse nr 342.
158. *H Qvistgaard*, Slotts kyrkans apostlafigurer, s 127 ff.
159. Bernadotteska familjearkivet, Konung Karl XV:s arkiv, vol 17, Ekonomiska handl I, Köpebrev med *A L Soldin* 19.11 1856. — *V Björnström* a a, s 7 f.
160. Slottsarkitektkontoret, Förslag till installation av ny orgel 1963.
161. *I Rosell*, De la Gardie, s 100 ff.
162. Jfr HGK, inv silver nr 7.
163. *L Looström*, Ulriksdalssilfret, s 36, 38.
164. A a, s 36, 38.
166. A a, s 31 ff. — *Upps Utst* nr 560. — En liknande kanna finns i Mjölby kyrka, Östergötland (Jfr *O Janse*, Medeltida minne från Östergötland, s 90 f).
167. HGK, inv silver nr 55.
168. *Ulriksdals slottskapellet*, s 4 f.
169. *V Björnström* a a, s 11. — *Johan Meyer*, död 1679. Mästare 1655, verksam i Stockholm 1660–1679.
170. *I Rosell*, Veckholms kyrka, s 128.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

Stockholms slott: *Bernadotteska familjearkivet*, Konung Karl XV:s arkiv, Ekonomiska handl. — *Slottsarkivet*: Ulriksdals slott, inv 1689, 1707–1877; Jakobsdals stats- och melorationsräk 1676–85, Ulriksdals melorations- och byggningsamt lant- och ladugårdsräk med inspektör Hans Goldberg 1693–98; Drottningholms och Ulriksdals räk 1721; Ulriksdals kungsgårds räk 1774; Hans Maj:ts Konungens hovförvaltning, Ulriksdals kyrkobyggnad 1863–65; Kartor, Ulriksdal av L R Kökeritz 1773–75; Hedvig Eleonoras hovstatsräk 1692. — *Kungl Husgerådskammaren* (HGK): Förteckning över svenska staten tillhörig å de kungliga slotten förvarad lös egendom; Fotografier av föremålen. — *Slottsarkitektkontoret*: Ritn, Ulriksdal.

RA: De la Gardieska saml, Magnus Gabriel De la Gardies saml, Allehanda koncept 1654 (E 1215), 1658 (E 1216), 1660 (E 1246), 1662 (E 1248); Egenhändiga ant och planritn till byggnadsföretag (E 1317–18); Inkomna brev, från enskilda: *Olof Falk* (E 1402), *Erik Månsson Hasselgren* (E 1430), *Hans Georg Rausch* (E 1532); Godshandl, Uppland: Drottningholm (E 1675), Jakobsdal (E 1691, 1693); Räk, Kamreres, kassörers m fl räk (E 1835, 1837). — *Topographica* 617, Kungsgårdar och kungsladugårdar i Sverige, Ulriksdal. — ÖIÄ, Ritn till profana byggnader, Ulriksdals slott (P U 15: 15–18).

KB: Kart- och planschavd, Teckn till Sveciaverket, Jakobsdal.

Nationalmuseum: Celsingska saml 29/75, 73/75, 113/75, 119/75, 238/75; Tessin-Härlemanska saml THC 1222, 1550; Lavering över Ulriksdal av *Gustaf III*.

Nordiska museet: Katalog rörande föremål från Ulriksdals slottskapellet, deponerade i Nordiska museet 1890, överförda till SHM 1943.

Arkitekturmuseum: Arkitektregister, *F W Scholander*.

Gävle

Lantmäteriverket (LMV): Solna 37,¹ Geometrisk affrijtningh uppå Jacobsdahl, odatt; Ägomätn av *N Edberg* 1709.

Uppsala

UUB: Palmskiöldska saml, Ulriksdals slottskapells interiör, tuschlävyr för Sveciaverket; Kart- och planschsaml, Helga Trefaldighets kapell vid Ulriksdal, pennteckn av *A F Cederholm* 1816 (*Å Davidsson*, Katalog, nr 1738).

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Ambrosiani S, Ett par målningar af Nicolas Wallery, i: Tidskrift för konstvetenskap 1917. Lund 1917.

Andersson A, Die Glasmalereien des Mittelalters in Schweden, i: *Corpus Vitrearum medii aevi Scandinavien*. Stockholm 1964.

Densamme, Glasmålningar i Ulriksdals kapell, i: *Konsthistorisk tidskrift* 1943. Stockholm 1943.

Annerstedt C, Bref af Olof Rudbeck d.ä. Stockholm 1893–1905.

Björnström V, Ulriksdals slottskapellet. Historisk beskrifning. Stockholm 1875.

Brandel S, Boo kyrka. SvK Up bd 1, vol 76. Stockholm 1918.

Densamme, Solna kyrka. SvK Up bd 1, vol 29. Stockholm 1928.

Böttiger J, En krönika om den Tessinska slotts kyrkan 1693–1697. Stockholm 1918.

- Densamme*, Svenska statens samling af väfda tapeter. Historisk och beskrivande förteckning. Stockholm 1896.
- Carlén O*, Ulriksdal. Dess historia, samlingar och närmaste omgivning. Anteckningar. Stockholm 1863.
- Dahlberg E*, Svecia antiqua et hodierna. Sverige i forntid och nutid. Stockholm 1924.
- Densamme*, Teckningarna till Svecia antiqua et hodierna. II Uppland. Stockholm 1966.
- Davidsson Å*, Katalog över svenska handteckningar i UUB. Uppsala 1958.
- De la Gardieska Archivet ...* Utg av *P Wieselgren*, Del 6. Lund 1935.
- Flodin B*, Murmästaren Hans Ferster. Verksamheten i Sverige 1634–1653. Lidingö 1974.
- Frederiksborg slotskirke*. Danmarks Kirker, Frederiksborg amt, 20. Hefte. Köbenhavn u å (1974?).
- Hahr A*, Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Uppsala 1905.
- Holmbäck L M*, Klockor och klockringning. Stockholm 1951.
- Janse O*, Medeltidsminnen från Östergötland. Stockholm 1906.
- Josephson R*, Tessin. Nicodemus Tessin d.y. Tiden — Mannen — Verket. I–II. Stockholm 1930–31.
- Karling S*, Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott. Stockholm 1931.
- Lagerlöf E*, Etelhems kyrka, SvK Go bd V, vol 105. Stockholm 1965.
- Liedgren R*, I Sölvesborg på 1800-talet. Lund 1974.
- Lindahl G*, Magnus Gabriel De la Gardie. Hans gods och hans folk. Uppsala 1968.
- Looström L*, Det gamla kyrksilfret på Ulriksdal. i: Meddelanden från Svenska slöjdföreningen 1809: II. Stockholm 1899.
- Lundvall S*, Generationsväxlingen inom romantikens klassicism. Stockholm 1960.
- Malmberg B von*, Strömsholm, Ulriksdal, i: Slott och herresäten i Sverige. De kungliga slotten. I–II. Med bidrag av *C-F Palmstierna*. Malmö 1971.
- Nordberg T O:son*, Karlbergs slott. En byggnadshistorisk skildring. Stockholm 1945.
- Nyblom C R*, Fredrik Wilhelm Scholander. Minnesanteckning. Stockholm 1899.
- Olsson M*, Kalmar slotts kyrkor. SvK Sm bd III: 1. Stockholm 1968.
- Qvistgaard H*, Slottskyrkans apostlastatyer. Ett bidrag till kännedomen om Hans Michelsen och hans uppdrag för familjen Bernadotte, i: Konsthistorisk tidskrift XLI (1973). Stockholm 1973.
- Rabén H*, Stilar och mästarnamn i Tyska kyrkans inredning, i: Konsthistorisk tidskrift 1934. Stockholm 1934.
- Revera M*, Gods och gård 1650–1680. Magnus Gabriel De la Gardies godsbildning och godsdrift i Västergötland. I. Uppsala 1975.
- Rosell I*, Magnus Gabriel De la Gardies kyrkobyggnadsverksamhet i Sverige. Stockholm 1972.
- Densamma*, Veckholms kyrka, SvK Up bd VIII: 1, vol 155. Stockholm 1974.
- Silfverstolpe G M*, Strömsholm, i: Svenska slott och herresäten. Västmanland. Ny samling. Stockholm 1934.
- Simonsson I*, Nicolas Vallari, En fransk äventyrare vid drottning Kristinas hov, i: Personhistorisk tidskrift 1922: 1–2. Stockholm 1922.
- Strandman B*, Över-Järva. En gammal Solnagårds historia. Solna förr och nu 3. Solna 1969.
- Sundquist N*, Willem Boy i Uppsala. Uppsala 1971.
- Svenskt konstnårslexikon*. Malmö 1952–.
- Söderberg B G*, Ericsson, Hesselbyholm, i: Slott och herresäten i Sverige. Södermanland. I. Med bidrag av *I Schnell* och *B Särnstedt*. Malmö 1968.
- Tuulse A*, Gräsö kyrka. SvK Up II: 4, vol 74. Stockholm 1954.
- Ulriksdals slottskapell*. Med bidrag av *R Jonsson*, *H Backman*, *A Andersson* och *C G U Scheffer*. Stockholm 1973.
- Westlund P-O*, Gripsholm under vasatiden. Lund 1949.
- Wollin N G*, Ulriksdalsstudier, i: Samfundet Sankt Eriks årsbok 1926. Stockholm 1926.
- Vänje S*, Nikodemus Tessin d ä och Drottningholm, i: Konsthistorisk tidskrift 1959. Stockholm 1959.
- Tidningsartikel: *Svenska Dagbl* 20.8. 1965 ang Ulriksdals slottskapells 100-årsjubileum.
- Silverstämplar tydda enligt *Guld- och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520–1850. IV. Stockholm 1963, *Rosenberg M*, Der Goldschmiede Merkzeichen. Bd 1–4. Frankfurt am Main 1922–28 och *Upmark G*, Guld- och silverstämplar i Sverige 1520–1850. Stockholm 1925.

Förkortningar

ATA	Antikvariskt-topografiska arkivet i VHAA, Stockholm.
HGK	Kungliga Husgerådskammaren i Stockholms slott.
inv	inventarieförteckning.
KB	Kungliga biblioteket i Stockholm.
K-byrå	Kulturhistoriska byrå i Raä, Stockholm.
LMV	Lantmäteriverket och dess arkiv, Gävle.
RA	Riksarkivet, Stockholm.
Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
Rbg	Rosenberg M, <i>Der Goldschmiede Merkzeichen</i> . Bd 1–4. Frankfurt am Main 1922–28.
räk	räkenskaper.
SHM	Statens Historiska Museum, Stockholm.
SvK	Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium utg på uppdrag av VHAA, Stockholm och Uppsala 1912–.
THC	Tessin Härleman Collection, Nationalmuseum.
Upps utst	Utställningen av äldre kyrklig konst i Uppsala 1918.
UUB	Uppsala Universitetsbibliotek, Uppsala.

VHAA	K Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Stockholm.
ÖIÄ	Överintendentens Ämbetet (efter 1918 K Byggnadsstyrelsen), Stockholm.

LANDSKAPSNAMNENS FÖRKORTNINGAR

Bl	Blekinge	Nä	Närke
Bo	Bohuslän	Sk	Skåne
Dr	Dalarna	Sm	Småland
Ds	Dalsland	Sö	Södermanland
Go	Gotland	Up	Uppland
Gä	Gästrikland	Vb	Västerbotten
Ha	Halland	Vg	Västergötland
Hr	Härjedalen	Vr	Värmland
Hs	Hälsingland	Vs	Västmanland
Jä	Jämtland	Ån	Ångermanland
La	Lappland	Ög	Östergötland
Me	Medelpad	Öl	Öland
Nb	Norrbottn		

Summary

PALACE CHAPEL IN THE NORTH WING

Ulriksdal Palace, by Edsviken north of Stockholm, was given its present appearance during several building phases. The central part comprises a stone building erected in the 1640's for Jakob De la Gardie, Field Marshal during the reign of King Johan III; the palace was then called Jakobsdal after the owner (fig 2). No chapel seems to have been considered originally. It was not until the 1660's when Jakob De la Gardie's son Magnus, Chancellor of the Realm, began rebuilding the palace that the question of a chapel arose. Magnus Gabriel De la Gardie adapted premises in the north wing for use as a chapel, which was consecrated in 1662. This chapel was demolished in 1774.

A rich material of documents gives much information on all aspects of the building and its history. Four drawings for Dahlbergh's *Suecia antiqua et hodierna* and scale drawings show the appearance of the building (figs 3–8). The almost square chapel occupied the three easternmost window axes. The walls were divided by double Doric columns. The room was covered by a cavetto vault with a painting in the field. The pulpit and organ, with the altar between them, were in the chancel (fig 10). The dominant colours were

white and gold, with a few painted decorations and some marbling. The documents mention not only the architect, but also several artists who were engaged in the furnishing of the chapel. The architect responsible for the rebuilding of the palace in the 1660's was Jean De la Vallée. The chapel was built under his direct supervision. Hans Georg Rausch, who was, in the first place, a skillful artisan, and who was later engaged for the palace chapel at Läckö Palace, Västergötland, was responsible for the furnishing of the chapel. The sculptural decoration was performed by Henrik Lichtenberg, who among other things also executed the figures on the roof of the Hall of Knights (*Riddarhuset*) in Stockholm. De la Gardie entrusted the painting to his French court painter, Nicolas Vallari. Remains of the furnishings of the chapel are now preserved at Ulriksdal and in the Museum of National Antiquities, Stockholm. The frame of the central part of the reredos (fig 11), and two inscription tablets (figs 16, 17), originally above the pulpit and organ (fig 10), are by Lichtenberg. Five oilpaintings in the panels of the pulpit were, as far as can be judged, executed by Vallari (figs 10, 15a–d). Vallari also painted the scenes in the field of the cavetto vault and the doors of the organ, installed at the same time as the pulpit.

The chapel of Ericsberg Palace in Södermanland, elegantly decorated in white and gold, gives some idea of the appearance of the now demolished chapel at Jakobsdal. The more robust chapel of Hesselbyholm Palace, which also belonged to the De la Gardie family, was directly influenced by Jakobsdal Palace Chapel. The furnishing of Läckö Palace Chapel was performed in close association with the chapel at Jakobsdal.

REBUILDING PROPOSALS

Hedvig Eleonora, the Queen Mother, acquired Jakobsdal (called Ulriksdal after 1684) in 1669, and soon began the rebuilding of the palace. A rebuilding proposal by Nikodemus Tessin the younger around 1690 was concerned with the chapel in the north wing of the palace. Thus, a new and larger chapel was planned in the western part of the wing (fig 22). This proposal was not realized, however.

PRAYER CLOSET

In conjunction with the rebuilding during the 1670's and 80's, a prayer closet seems to have been arranged in the palace for Hedvig Eleonora. Court carpenter Lucas Meilandt and Carlo Carove, a stucco worker, were responsible for the decoration of the prayer closet.

THE HOLY TRINITY CHAPEL

To complement the chapel in the palace wing, a detached, wooden chapel, the Holy Trinity Chapel, was built. This building occupied the site of the present chapel, and was demolished when the latter was built (fig 23 b). According to maps and drawings from that time, the chapel was square with a mansard roof and the outer walls divided up by mouldings (figs 24, 25). There is only little information about the history of the Holy Trinity Chapel in the documents. It seems likely that the architect active around 1690 at Ulriksdal, Nikodemus Tessin the younger, also designed the chapel, with its classical form.

Objects preserved from the chapel are now in the Museum of National Antiquities and at Ulriksdal. Among them is a painting, *Ecce Homo*, which probably adorned the chapel altar (fig 26). The painting was executed in 1696 by Hans Georg Müller, also active at the palaces of Stockholm and Drottningholm. The frame, in plaster work, seems, according to the accounts, to have been made by Carlo Carove. Eleven pew ends of oak, with acanthus leaves in relief are also from the chapel. A set of communion vessels, still in existence, was donated to the chapel in 1696 by the Queen Mother, Hedvig Eleonora. In 1734, Queen Ulrika Eleonora the younger presented a baptismal bowl to the chapel. Two bells from the Holy Trinity Chapel, cast by Gerhard Meyer (the large bell dating from 1708) are hanging in the Håsjö bell-tower at Skansen in Stockholm.

ULRIKSDAL PRESENT PALACE CHAPEL

By the middle of the nineteenth century the Holy Trinity Chapel was considered to be worn out, and it was decided that a new chapel was to be built on the same site (fig 28). This chapel was consecrated in 1865. King Karl XV and Queen Lovisa took an active part in the design and furnishing of the chapel. The King entrusted Fredrik Wilhelm Scholander with the task of planning the chapel. Scholander had been the architect in charge of work at the palaces of Ulriksdal and Stockholm since the 1850's. At Ulriksdal, Scholander created new interiors in historical styles in the romantic spirit of the time. In the design of the chapel, too, the architect reverted to older styles, primarily the Renaissance, which he had studied in Holland and Venice, the latter inspired of oriental elements.

The plan of the chapel is rectangular, and the plastered brick walls are rose coloured, with mouldings and surrounds in yellow (figs 29–33). Above the vestry in the south-east is a bell-tower. The chapel has a nave and two aisles, covered with a flat wooden ceiling, decorated with stencilled figure scenes (figs 34–36). Many pieces of stained glass in the chapel windows are from the collections of King Karl XV. Among them are three medieval stained glass windows (figs 37–39). A piece of medieval stained glass was transferred to the Museum of National Antiquities in 1957 (fig 40). In addition there are ten windows with religious subjects (figs 41–45) and twenty-one with heraldic subjects (figs 46–49). On the north and south walls of the chapel are two tapestries, one of them with a Danish family tree dating from the end of the sixteenth century (fig 50). The reredos, of black-painted wood with ornamentation, reliefs and statuettes in silver, is probably south German work from the middle of the seventeenth century (figs 52–55). In the vaulted central part is a crucifix with an ivory figure on a cross of black wood with silver-work (fig 56). Probably German work from the beginning of the 18th century.

Of medieval wood carving, the chapel has an altar piece, depicting the Virgin and Child, early sixteenth century (fig 57). A figure relief forming a frame for a crucifix of gilded metal, probably German in origin, also dates from the sixteenth century (fig 58). On the walls of the chancel, at each side of the altar, are reliefs in carved oak, painted black, with figure scenes and Renaissance ornament, dating from the end of the sixteenth century or the beginning of the seventeenth (figs 59–60). Four reliefs in white marble by a Norwegian sculptor, Hans Michelsen, are on the east and west walls of the chapel (figs 63a–65). They were commissioned by the son of King Oskar I, Crown Prince Gustaf. On the west wall is also a relief from a reredos, painted white and dating from the end of the fifteenth century (fig 61).

The pulpit, in black and white, has panels with carved figure scenes (figs 66–68). Three of these are original, and two are plaster casts. The reliefs are of German origin and date from the end of the sixteenth century or the beginning

ULRIKSDALS SLOTTSKAPELL

of the seventeenth. The organ, built in 1962 by Olof Rydén, Stockholm, has ten wooden pipes from the organ in the Holy Trinity Chapel. The organ front from the Läckö Palace Chapel was, for a time after the consecration of the chapel, moved to the Ulriksdal Palace Chapel. The communion vessels donated by Hedvig Eleonora to the Holy Trinity Chapel in 1696 are still in use, as well as a bread-box, in the present chapel of Ulriksdal Palace. Among the communion vessels is a chalice with cast decoration in the form of bunches of fruit and acanthus leaves (fig 71). A flagon

with neck and lid, forming a Silenus head, was made in Augsburg in the middle of the seventeenth century, and is now in the Karl XI gallery (fig 69). A brass chandelier with sixteen brackets was presented by the Merchant Journeymen of Malmö in 1694 (fig 76). On the altar are two tall wooden candlesticks, painted black, with silver ornamentation, dating from the middle or second half of the seventeenth century (fig 78). Two bells with the coats-of-arms of Magnus Gabriel De la Gardie and his wife hang in the chapel belfry.

FÖLJANDE KYRKOR I UPPLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN SVERIGES KYRKOR,
KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

- Adelsö, band VI: 1, volym 73, 82
Almunge, band III: 3, volym 69, 70
Alsike, band IV: 1, volym 1
Angarn, band V: 1, volym 71, 113
Ansgarskapellet, band VI: 1, volym 73
Arholma kapell, band II: 2, volym 50
Björkö-Arholma, band II: 2, volym 50
Bladåker, band III: 4, volym 70
Blidö, band II: 3, volym 58
Bo kyrka och kapell, band I: 3, volym 62
Bred, band XI: 3, volym 130
Bro, band VII: 1, volym 76
Bromma se Stockholm
Börstil, band II: 4, volym 74
Danderyd, band I: 1, volym 7, 64
Djurö, band I: 3, volym 62
Ed, band VI: 5, volym 82
Edebo, band II: 5, volym 75
Edsbro, band III: 4, volym 70
Ekerö, band VI: 1, volym 73, 82
Enköpings-Näs, band XI: 1, volym 111
Esterna, band V: 4, volym 80
Estuna, band V: 6, volym 110, 113
Faringe, band III: 3, volym 69
Fasta, band V: 4, volym 80
Fasterna, band V: 4, volym 80, 113
Fittja, band XII: 2, volym 140.
Forsmark, band II: 4, volym 74
Fresta, band V: 2, volym 72, 113
Frösunda, band IV: 2, volym 11
Frötuna, band II: 3, volym 58, 75
Färentuna, band VI: 1, volym 73
Gillöga kapell, band II: 3, volym 58
Gottröra, band III: 2, volym 67, 70
Gräsö, band II: 4, volym 74
Gustavsberg, band I: 3, volym 62
Haga, band IV: 1, volym 1
Hallstaviks bruks kapell, band II: 5, volym 75
Hammarby, band V: 2, volym 72, 113
Harg, band II: 5, volym 75
Hilleshög, band VI: 2, volym 77
Hjälsta band XII: 1, volym 134
Husby-Erlinghundra, band IV: 1, volym 1
Husby-Långhundra band III: 1, volym 12, 70
Husby-Sjuhundra, band V: 5, volym 88, 113
Håbo-Tibble, band VII: 2, volym 94
Hårstens kapell, band I: 3, volym 62
Håtuna, band VII: 1, volym 94
Härkeberga, band IX: 1, volym 123
Häverö, band II: 1, volym 8, 75
Hökhuvud, band II: 5, volym 75
Ingarö, band I: 3, volym 62
Järfälla, band VI: 4, volym 81
Kalmar, band VII: 2, volym 94
Kapellen på Fiskeskären se Gillöga kapell och Sv
Högarnas kapell
Karls kyrkoruin, band V: 7, volym 113
Klivsta, band IV: 1, volym 1
Knutby, band III: 3, volym 69
Kulla, band XII: 1, volym 134
Kummelby, band VI: 4, volym 81
Kårsta, band III: 2, volym 67
Lagga band III: 1, volym 12, 70
Lidingö, S Annæ kapell, band I: 1, volym 7, 64
Litslena, band IX: 2, volym 127
Ljusterö, band I: 4, volym 64
Lohärad, band V: 5, volym 88, 113
Lovö, band VI: 3, volym 79
Lunda, band IV: 2, volym 11
Låssa, band VII: 1, volym 76
Länna, band II: 3, volym 58, 75
Malsta, band V: 5, volym 88
Markim, band IV: 2, volym 11
Munsö, band VI: 1, volym 73
Måsestens kapell, band II: 2, volym 50
Möja, band I: 3, volym 62, 64
Norrunda, band IV: 1, volym 1
Närtuna, band III: 2, volym 67
Odensala, band IV: 1, volym 1
Orkesta, band IV: 2, volym 11
Riala, band I: 4, volym 64
Rimbo, band V: 3, volym 78, 113
Roslags-Bro, band II: 2, volym 50, 75
Roslagskulla, band I: 4, volym 64
Rådmansö, band II: 3, volym 58
Rånäs kapell, band V: 4, volym 80, 113
Rö, band V: 3, volym 78, 113
Sandhamns kapell, band I: 3, volym 62
S Eriks kyrka i Tureberg se Tureberg
S Holmgers kapell, Valö sn, band II: 4, volym 74
Singö band II: 1, volym 8, 75
Skederid, band V: 4, volym 80, 113
Skepptuna, band IV: 2, volym 11
Skå, band VI: 3, volym 79
Skånela, band IV: 2, volym 11
Sollentuna, band VI: 4, volym 81
Solna, band I: 2, volym 29, 64
Sparsåtra, band XI: 3, volym 130
Stockholms-Näs, band VII: 1, volym 76
Sv Högarnas kapell, band II: 3, volym 58
Svinnegarn, band XI: 1, volym 111
Sånga, band VI: 2, volym 77
Söderby-Karl, band V: 6, volym 110, 113
Teda, band XI: 1, volym 111
Tillinge, band XI: 2, volym 121
Tureberg, band VI: 4, volym 81
Täby, band I: 1, volym 7, 64
Ulriksdals slottskapell, band XIII: 1, volym 167
Ununge, band III: 4, volym 70
Vada, band V: 1, volym 71, 113
Vallentuna, band V: 2, volym 72, 113
Valö, band II: 4, volym 74, 75
Vassunda, band IV: 1, volym 1, 11
Veckholm, band VIII: 1, volym 155
Vidbo, band IV: 2, volym 11
Väddö, band II: 1, volym 8, 75
Värmdö, band I: 3, volym 62
Västra Ryd, band VII: 1, volym 76
Vätö, band II: 2, volym 50, 75
Yttergran, band VII: 3, volym 98
Össeby kyrkoruin, band V: 1, volym 71
Össebygarn, band V: 1, volym 71, 113
Övergran, band VII: 3, volym 98

UNDER UTARBETANDE: Drottningholms slottskyrka

Sveriges Kyrkor

KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 167

UPPLAND

Band XIII, häfte 1

Slottskyrkor

KARTOGRAFISKA INSTITUTET